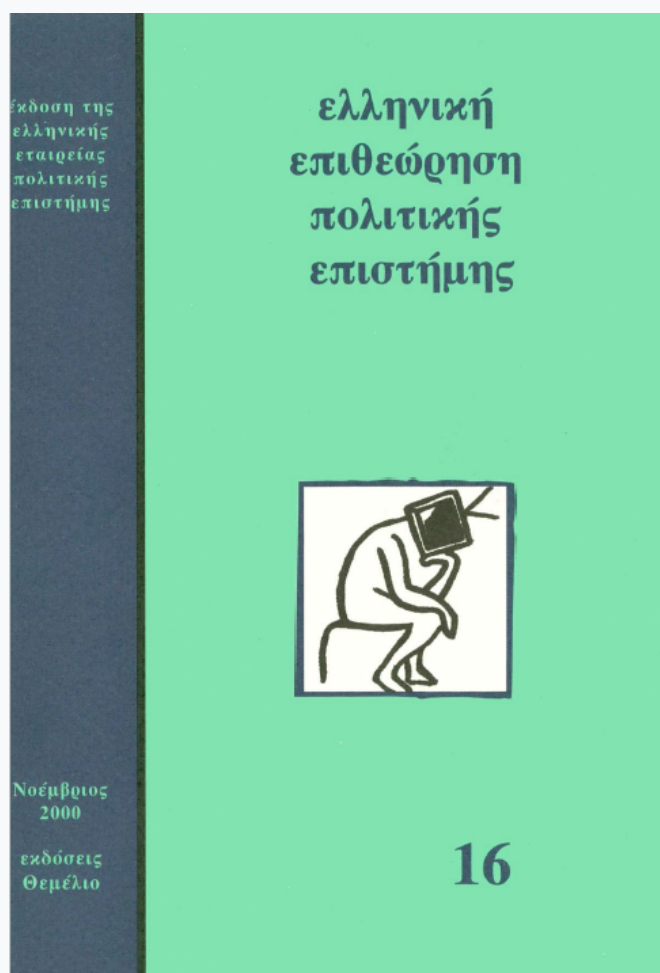

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 16 (2000)

Αφιέρωμα: Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης

Επίκτητη αίσθηση αδυναμίας, πολιτική συμπεριφορά και MME: Ευρήματα από μια ερευνά σε φοιτητές της Αθήνας

Μπετίνα Ντάβου, Αντώνης Αρμενάκης

doi: [10.12681/hpsa.15187](https://doi.org/10.12681/hpsa.15187)

Copyright © 2017, Μπετίνα Ντάβου, Αντώνης Αρμενάκης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ντάβου Μ., & Αρμενάκης Α. (2017). Επίκτητη αίσθηση αδυναμίας, πολιτική συμπεριφορά και MME: Ευρήματα από μια ερευνά σε φοιτητές της Αθήνας. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 16, 72–107.
<https://doi.org/10.12681/hpsa.15187>

ΕΠΙΚΤΗΤΗ ΑΙΣΘΗΣΗ ΑΔΥΝΑΜΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΚΑΙ ΜΜΕ

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΜΙΑ ΕΡΕΥΝΑ ΣΕ ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Στο άρθρο αυτό παρουσιάζονται ερευνητικά αποτελέσματα για την αίσθηση πολιτικής αδυναμίας, απάθειας και κυνισμού που παρατηρούνται στους φοιτητές. Θεωρητική αφετηρία υπήρξε η μελέτη της σχέσης μεταξύ της κατά Seligman *αίσθησης αβοηθησίας* και της κατά Giddens *οντολογικής ανασφάλειας*. Επειδή και στις δύο παραπάνω καταστάσεις ενέχεται μια αίσθηση διακινδύνευσης, καθώς και η υποκειμενική αίσθηση απώλειας του ελέγχου, διερευνήθηκε επίσης η πιθανή συμβολή των τηλεοπτικών αρνητικών ειδήσεων. Βασικός στόχος ήταν να ενταχθεί η πολιτική στάση των φοιτητών και η επίδραση των ΜΜΕ στο πλαίσιο της γενικότερης ψυχοκοινωνικής τους συγκρότησης. Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων προέκυψαν οι εξής τυπολογίες: (α) οι «πραγματιστές», (β) οι «κυνικοί πεσιμιστές», και (γ) οι «αβέβαιοι» και «αμήχανοι» ως προς τα κοινά αλλά και τα ατομικά, απέναντι τόσο στο παρόν όσο και στο μέλλον. Η χρήση των ΜΜΕ διαφοροποιεί κυρίως τους «πραγματιστές», που κάνουν ευρύτατη χρήση για σκοπούς προσωπικούς, από τους «κυνικούς» που αρνούνται συνολικά την ενημέρωση. Η τρίτη ομάδα, κάνει μέτρια ή περιστασιακή χρήση των ΜΜΕ, η οποία, λόγω της αποσπασματικότητάς της, τείνει να ενισχύει την αβεβαιότητα και την αμηχανία.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

α. Επίκτητη αίσθηση αδυναμίας ή αβοηθησία

Τα ζητήματα ισχύος, ηγεσίας και ελέγχου ερευνώνται πειραματικά από την ψυχολογία κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του '60. Η ανάγκη ισχύος, δηλαδή της ικανότητας του υποκειμένου να επιδρά

* Αναπληρώτρια καθηγήτρια στο τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Λέκτορας στο τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

και να μεταβάλλει τις πράξεις (actions) των άλλων, θεμελιώνεται στην πρωταρχική ανάγκη του ανθρώπου να ελέγξει το περιβάλλον του ώστε να μπορέσει να αισθανθεί ασφαλής.¹ Συστηματικές έρευνες έχουν αποδείξει ότι η απώλεια της ικανότητας ελέγχου του περιβάλλοντος είναι έντονα διαταρακτική για τον άνθρωπο και μπορεί να αποβεί έως και θανατηφόρα,² ενώ οι μελέτες που έγιναν στις ΗΠΑ από τον Seligman και τους συνεργάτες του αρχικά με ζώα και έπειτα με ανθρώπους έδειξαν ότι ένα ελάχιστο ποσό αίσθησης ισχύος επί του περιβάλλοντος είναι απαραίτητο ώστε να αισθάνεται ο άνθρωπος υγιής. Η ομάδα του Seligman παρατήρησε ότι όταν οι ζωντανοί οργανισμοί αποτυγχάνουν συστηματικά να ελέγξουν τι τους συμβαίνει, εξελίσσονται σταδιακά σε παθητικούς και δυσπροσάρμοστους και παραιτούνται από οποιαδήποτε προσπάθεια επιβίωσης. Ονόμασε δε αυτή την κατάσταση, *επίκτητη αίσθηση αδυναμίας ή «μαθημένη» αβοηθησία*.³

1. Η ανάγκη αυτή εκδηλώνεται νωρίς στη ζωή και παραμένει σταθερή σε όλες τις ανθρώπινες σχέσεις, από τη διαπραγμάτευση του ελέγχου των γονέων κατά τη διάρκεια της παιδικής και εφηβικής ηλικίας έως τα «παιχνίδια ελέγχου και ισχύος» που διαδραματίζονται στις σχέσεις του ζευγαριού, της οικογένειας, του δασκάλου και του μαθητή, του διευθυντή και του εργαζόμενου, του πολίτη και του κράτους κ.ο.κ. Βλ. ενδεικτικά: K. Gergen - M. Gergen, *Social Psychology*, Harcourt Brace Jovanovich, Inc., Λονδίνο 1981, όπως επίσης H. Kelman, «Attitudes are Alive and Well and Gainfully Employed in the Sphere of Action», *American Psychologist*, τχ. 29, 1974, σ. 310-335, και J. Thibaut - H. Kelley, *The Social Psychology of Groups*, John Wiley & Sons, Νέα Υόρκη 1959.

2. R. Schulz - D. Aderman, «Effect of Residential Change on the Temporal Distance of Death of Terminal Cancer Patients», *Omega: Journal of Death and Dying*, τχ. 4, 1973, σ. 157-162.

3. Οι πειραματικές έρευνες περί αβοηθησίας με υποκείμενα τα ζώα ίσως υπερέχουν σε αριθμό από τις έρευνες που έγιναν με ανθρώπους (εξαιτίας και των εγγενών ηθικών προβλημάτων της πρόκλησης αβοηθησίας σε ανθρώπους σε εργαστηριακές συνθήκες). Η εγκυρότητα της μεταφοράς και γενίκευσης αποτελεσμάτων από τα ζώα στον άνθρωπο αποτέλεσε μια από τις βασικές κριτικές στα ευρήματα περί αβοηθησίας. Ωστόσο, στην πορεία των χρόνων πολλά «ήπια» σχετικώς πειράματα παραγωγής αβοηθησίας με υποκείμενα ανθρώπους απέδειξαν πως οι αιτίες και οι μηχανισμοί της αβοηθησίας είναι κοινά στον άνθρωπο και τα ζώα, παρότι στον άνθρωπο η αναμονή ενός ανεξέλεγκτου επερχόμενου αρνητικού γεγονότος διαμεσολαβείται από περιπλοκότερες και πιο σύνθετες γνωστικές διεργασίες (όπως οι αιτιολογικές ερμηνείες και το ερμηνευτικό στυλ που καθορίζουν και την απόδοση ευθυνών για το γεγονός). Βλ. M. Seligman, *Helplessness: On Depression, Development and Death*, W.H. Freeman, Λονδίνο 1975, και M. Seligman - S. Maier - R. Solomon, «Unpredictable and Uncontrollable Aversive Events», στο F.R. Brush (επιμ.), *Aversive Conditioning and Learning*, Academic Press, Ν. Υόρκη 1971.

Η αβοηθησία ορίστηκε ως μια κατάσταση αδράνειας και αίσθησης προσωπικής ανικανότητας, η οποία αναπτύσσεται στον άνθρωπο όταν βιώνει αρνητικές καταστάσεις από τις οποίες δεν μπορεί να αποδράσει. Η παθητικότητα που δημιουργείται συνδέεται με καταθλιπτική διάθεση, γενικεύεται και σταθεροποιείται, ώστε να εμποδίζει στο μέλλον τη δράση για την αναστολή των δυσμενών συνθηκών, ακόμη και όταν κάτι τέτοιο είναι εφικτό. Ο άνθρωπος παραιτείται από οποιαδήποτε προσπάθεια να επιδράσει στο περιβάλλον του, ανατρέχει στο πεπρωμένο και δημιουργεί εξαρτήσεις από εξωτερικές περιστάσεις και ανθρώπους.

Τα πειράματα αβοηθησίας έδειξαν ότι όταν οι άνθρωποι εκτίθενται συστηματικά σε μη ελεγχόμενα αρνητικά γεγονότα μαθαίνουν ότι η δράση είναι μάταιη. Αυτό επιδρά με τη σειρά του στα κίνητρα προς δράση, παράγοντας μια συνολική και γενικευμένη αλλοίωση κινήτρων και συμπεριφοράς.⁴ Ο φόβος ενός οργανισμού που βιώνει ένα αρνητικό γεγονός είναι μικρότερος εάν ο οργανισμός γνωρίζει πως η δράση του μπορεί ως ένα βαθμό να ελέγξει το γεγονός. Αντίθετα, η προσδοκία ότι οι συνθήκες δεν ελέγχονται (και η απελπισία που γεννιέται με τη σκέψη αυτή) μετατρέπει το βίωμα σε κατάθλιψη. Η αβοηθησία αναπτύσσεται ως αποτέλεσμα της αίσθησης ανικανότητας ελέγχου του γεγονότος, και όχι μόνον από το γεγονός αυτό καθαυτό. Η απλή πεποίθηση ότι κάποιος μπορεί να ελέγξει ως ένα βαθμό τις δυσμενείς συνθήκες ή ότι έχει στη διάθεσή του κάποιον που θα τον ανακουφίσει, αναστέλλει την αβοηθησία.⁵ Ως κατάσταση ύπαρξης, η αβοηθησία δημιουργεί μια γενικευμένη και θεμελιώδη αλλαγή στην προσωπικότητα του ατόμου και αναστέλλει τις επιθετικές και αμυντικές ενέργειες του οργανισμού.

Σε πειραματικές συνθήκες έχει διαπιστωθεί ότι η αβοηθησία μπορεί να αναπτυχθεί μέσω της παρατήρησης άλλων ανθρώπων που βρίσκονται σε αυτή την κατάσταση, χωρίς να έχουν απαραίτητως προηγηθεί ατομικά αρνητικά βιώματα. Τα υποκείμενα αισθά-

4. L. Abramson - M. Seligman - J. Teasdale, «Learned Helplessness in Humans: Critique and Reformulation», *Journal of Abnormal Psychology*, τχ. 87, 1978, σ. 49-74.

5. Οι J. Rodin - E. Langer στο άρθρο τους «Long-term Effects of a Control-relevant Intervention with the Institutionalized Aged», *Journal of Personality and Social Psychology*, τχ. 35, 1977, σ. 897-902, καθώς και οι R. Schulz - B.H. Hanusa, στο «Long-term Effects of Control and Predictability-Enhancing-Interventions: Findings and Ethical Issues, *Journal of Personality and Social Psychology*, τχ. 36, 1978, σ. 1194-1201, παρουσιάζουν ερευνητικά ευρήματα σχετικά με το ζήτημα αυτό.

νονται αβοήθητα απλώς και μόνο με τη σκέψη ότι θα μπορούσαν να βρεθούν στη θέση των αβοήθητων ανθρώπων που παρατηρούν. Η αβοηθησία «με υποκατάσταση» (vicarious helplessness) αφορά την κατάσταση στην οποία επέρχεται ο άνθρωπος όταν γίνεται μάρτυρας της αβοηθησίας άλλων ανθρώπων.⁶

Η αβοηθησία αναπτύσσεται μέσω τριών αλληλοεξαρτώμενων συνθηκών: (α) ένα περιβάλλον στο οποίο τα επακόλουθα σημαντικών γεγονότων είναι εκτός ελέγχου· (β) μια αντίδραση παραίτησης απέναντι σε δυσάρεστα (παρόντα και επερχόμενα) γεγονότα· (γ) την εκτίμηση (expectation) ότι καμία εκούσια (ηθελμένη) δράση δεν μπορεί να αναστείλει το γεγονός ή να ελέγξει τα επακόλουθά του, η οποία προκύπτει από έναν τρόπο ερμηνείας των γεγονότων (ερμηνευτικό στυλ) που χαρακτηρίζεται από εσωτερικότητα (στροφή προς τον εαυτό), σταθερότητα (την πεποίθηση ότι οι δυσάρεστες συνθήκες δεν πρόκειται να αλλάξουν) και σφαιρικότητα (globality - την πεποίθηση ότι οι δυσάρεστες συνθήκες είναι γενικευμένες). Οι έρευνες δείχνουν ότι η αίσθηση ανικανότητας του ατόμου να ελέγξει τις δυσμενείς συνθήκες έχει ορισμένες φορές μεγαλύτερη συμβολή στην καλλιέργεια αβοηθησίας απ' ό,τι οι ίδιες οι συνθήκες. Αυτό υπονοεί ότι η κάθε είδους κινδυνολογία ευδοκίμει σε άτομα που έχουν ήδη αρχίσει να αισθάνονται αβοήθητα.

Ο Seligman υποστηρίζει ότι ζούμε σήμερα σε μια «εποχή μελαγχολίας», εγγενή στη γενικευμένη αίσθηση αβοηθησίας που προκαλείται από τα πολλά προβλήματα των σύγχρονων πόλεων, και παρουσιάζει ευρήματα ότι τουλάχιστον στην αμερικανική κοινωνία το ποσοστό των καταθλιπτικών επεισοδίων αυξάνεται συστηματικά τις τελευταίες δεκαετίες.⁷ Άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι σε

6. Ερευνητικά ευρήματα για την αβοηθησία με υποκατάσταση παρατίθενται από τους R. De Vellis - B. De Vellis - C. McCauley, «Vicarious Acquisition of Learned Helplessness», *Journal of Personality and Social Psychology*, τχ. 36, 1978, σ. 894-899, και από τους I. Brown, Jr. - D. Inouye, «Learned Helplessness Through Modeling: The Role of Perceived Similarity in Competence», *Journal of Personality and Social Psychology*, τχ. 36(80), 1978, σ. 900-908. Ο όρος αποδίδεται στα ελληνικά κατ' αναλογία του όρου *vicarious learning*, ο οποίος στο *Σύντομο Ερμηνευτικό Λεξικό Ψυχολογικών Όρων*, Δωδώνη, Αθήνα 1989, σ. 359, αποδίδεται από τις Α. Χουντουμάδη - Α. Πατεράκη, ως *μάθηση με υποκατάσταση* και ορίζεται ως «έμμεση μάθηση νέων αντιδράσεων και των συνεπειών τους, με την παρατήρηση της συμπεριφοράς άλλων ατόμων».

7. Για το θέμα αυτό οι C. Peterson - S. Maier - M. Seligman στο βιβλίο τους *Learned Helplessness: A Theory for the Age of Personal Control*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1993, παραπέμπουν στην έρευνα των Robins κ.ά., που έγινε το

όλες τις κατηγορίες πολιτών, αλλά ιδιαίτερα στους ηλικιωμένους και τους νέους, οι σημερινές δυτικές κοινωνίες επιβάλλουν έναν τρόπο ζωής που ευνοεί και παρατείνει την εξάρτηση, προετοιμάζοντας το έδαφος για την αβοηθησία όταν οι συνθήκες γίνονται δυσμενείς.⁸ Στον προβληματισμό περί των σύγχρονων κοινωνικών συνθηκών που ενδεχομένως καλλιεργούν στους πολίτες μια γενικευμένη αίσθηση αβοηθησίας, με τα αντίστοιχα επακόλουθα στην κοινωνική τους δράση, μπορούν να προστεθούν δύο ακόμη παράγοντες:

(α) Η πλανώμενη απειλή μεγάλων καταστροφών από κινδύνους που δημιουργήθηκαν από τον ίδιο τον άνθρωπο, αλλά ξεφεύγουν από τον έλεγχό του (όπως π.χ. η ρύπανση και καταστροφή του περιβάλλοντος ή μια πιθανή πυρηνική καταστροφή).

(β) Η εκτεταμένη αβοηθησία με υποκατάσταση που ευνοείται από τα ΜΜΕ, μέσω της παγκόσμιας παρακολούθησης, της έμφασης στις αρνητικές ειδήσεις⁹ και της υπερδραματοποίησης που καταλήγει να δημιουργεί φόβους για γεγονότα, υπερβολικά δυσανάλογους με τις πιθανότητες που έχει ο πολίτης να τα υποστεί, παρουσιάζοντας κατά τον Λανς Μπένετ την εικόνα ενός κόσμου «...όπου κυριαρχεί μια έμμονη φοβία για το έγκλημα, τα οικονομικά προβλήματα, τη βία και την τρομοκρατία».¹⁰

1984, σύμφωνα με την οποία κάποιος που είχε γεννηθεί το 1910 είχε 1,3% πιθανότητες να υποφέρει από ένα μείζον καταθλιπτικό επεισόδιο στα πάνω από 70 χρόνια ζωής που είχε ήδη διανύσει, ενώ για κάποιον που είχε γεννηθεί μετά το 1960 (παρότι βρισκόταν μόνον στην αρχή της τρίτης δεκαετίας της ζωής του) η πιθανότητα αυξανόταν σε 5,3%. Οι παράγοντες που σχετίζονται με την κατάθλιψη είναι πολλοί και περιπλοκοί, και οπωσδήποτε σε ορισμένες περιπτώσεις ενδογενείς. Ωστόσο, μια τόσο θεαματική αύξηση μέσα σε δύο μόλις γενιές, καθώς και οι συστηματικές έρευνες του Seligman που δείχνουν όχι απλώς τη στενή συνάφεια μεταξύ αβοηθησίας και κατάθλιψης αλλά και ότι η αβοηθησία είναι συχνά ένα προστάδιο της κατάθλιψης, δεν μπορούν παρά να δημιουργήσουν έναν προβληματισμό σε σχέση με τις κοινωνικές συνθήκες που τα προκαλούν.

8. E. Barton - M. Baltes - M. Orzech, «Etiology of Dependence in Older Nursing Home Residents During Morning Care: The Role of Staff Behaviour», *Journal of Personality and Social Psychology*, τχ. 38, 1980, σ. 423-431.

9. Εντελώς ενδεικτικά, βλ. αντιστοίχως: J.B. Thompson, *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1998, και M. Lewis - D. Rowe, «Good News Bad News», *The Psychologist*, τχ. 7(4), 1994, σ. 157-160, και W. Johnston - G. Davey, «The Psychological Impact of Negative TV News Bulletins: The Catastrophizing of Personal Worries», *British Journal of Psychology*, τχ. 88, 1997, σ. 85-91.

10. Ο. Λανς Μπένετ, *Ειδήσεις: Η πολιτική των ψευδαισθήσεων*, Δρομέας, Αθήνα 1999, σ. 112.

Θα μπορούσε να υποτεθεί ότι, μεταξύ άλλων, οι παραπάνω παράγοντες καλλιεργούν μια «κοινωνική» αβοηθησία που μειώνει τα κίνητρα του πολίτη να δράσει απέναντι στα κοινωνικά προβλήματα, με αποτέλεσμα να αισθάνεται όλο και περισσότερο «αβοηθής», καταλήγοντας εντέλει απαθής και αδρανής απέναντι σε γεγονότα τα οποία, αφού δεν προσπαθεί καν να ελέγξει, τα καθιστά ο ίδιος άθελά του υπεράνω ελέγχου, επιβεβαιώνοντας έτσι την αβοηθησία του και μετατρέποντας την αίσθηση αβοηθησίας σε πραγματική κατάσταση ύπαρξης.

β. «Κοινωνική» αβοηθησία και οντολογική ανασφάλεια

Η αβοηθησία αναπτύσσεται από επαναλαμβανόμενα περιστατικά αποτυχίας ελέγχου των κινδύνων, και στην ακραία, παθολογική της μορφή οδηγεί στην αδράνεια, την απάθεια και την κατάθλιψη. Αυτά παρατηρούνται είτε σε εργαστηριακές συνθήκες, όπου η αβοηθησία καλλιεργείται συστηματικά, είτε από πειραματικές παρεμβάσεις σε φυσικά περιβάλλοντα τα οποία έχουν στόχο τη μείωση της αβοηθησίας μέσω της αντιστροφής των παραγόντων που την προκαλούν.¹¹

Πιο δύσκολο είναι να μελετηθούν διάφορα «ενδιάμεσα» επίπεδα αβοηθησίας, στην οποία επέρχεται ο σύγχρονος άνθρωπος μέσα στην ίδια την καθημερινότητά του, όταν αισθάνεται ότι χάνει τον έλεγχο αρκετών πτυχών της ζωής του, όχι μόνον εξαιτίας της κοινωνικοπολιτικής ιδιαιτερότητας της σύγχρονης εποχής,¹² αλλά και

11. Για σχετικές έρευνες, βλ. ενδεικτικά: J. Rodin - E. Langer, 1977, ό.π.· R. Schulz - B.H. Hanusa, 1978, ό.π.

12. Εξαιρετικά ενδιαφέρον, αλλά πέρα από τους στόχους του παρόντος άρθρου, είναι να εξεταστεί ο βαθμός στον οποίο η λειτουργία των θεσμών και της δημοκρατίας σήμερα οδηγεί τον πολίτη σε μια κατάσταση «κοινωνικής» αβοηθησίας, την οποία φαίνεται να περιγράφει ο Κ. Τσουκαλάς σε άρθρο του: «Το έλλειμμα της δημοκρατίας», στο *Βήμα της Κυριακής*, 13.9.1998, σ. Β4-Β5, καταλήγοντας: «...Το διάχυτο «έλλειμμα δημοκρατίας» [...] εντοπίζεται πριν απ' όλα στην αυξανόμενη αντικειμενική αδυναμία του οποιουδήποτε κοινωνικού σώματος να σταθμίζει αυτοβούλως τις γενικές κατευθύνσεις που επιθυμεί, και στην αυξανόμενη ανημπόρια του να κατανοεί και να θέτει υπό τη συλλογική κρίση του τις δυνάμεις που αλλάζουν ημέρα με την ημέρα τους όρους της συμβίωσής του [...] Οι αποφάσεις λαμβάνονται, ή μάλλον έχουν πάντοτε ληφθεί ερήμην όλων, σε κάποιο αγνό και απροσδιόριστο «αλλού» και σε κάποιο ήδη παρωχημένο «άλλοτε», που δεν είναι καν εντοπίσιμο κι επομένως και ευθέως καταπολεμίσιμο. Εκείνο που πρόκειται να γίνει έχει ήδη προεγγραφεί σε άλλον τόπο και σε άλλο χρόνο».

επειδή ως πολίτης ενός παγκόσμιου χωριού γίνεται καθημερινά μάρτυρας «ανεξέλεγκτων» γεγονότων που ποικίλλουν, από φυσικές καταστροφές έως εγκληματικές ενέργειες σε παραδοσιακώς ασφαλείς χώρους (όπως είναι π.χ. τα σχολεία). Σε καταστάσεις, δηλαδή, στις οποίες η αδυναμία ελέγχου δεν παράγεται από συστηματικούς ερευνητικούς χειρισμούς, αλλά από την ίδια την καθημερινότητα και τη θέση της καθημερινότητας άλλων ανθρώπων, και σε ένα περιβάλλον στο οποίο παρότι το άτομο δεν υπάρχει εντελώς παραιτημένο, αβοήθητο και ανίκανο να ελέγξει τις περιστάσεις, πολλοί κίνδυνοι είναι αόρατοι αλλά πιθανοί ενώ υπάρχει διάχυτο το ενδεχόμενο μιας συνολικής και παγκόσμιας απώλειας του ελέγχου.

Αναφερόμαστε στην αβοηθησία που εμπεριέχεται σε εκείνη την κατάσταση ύπαρξης που κατά τον Giddens είναι μέρος της πολιτισμικής εμπειρίας της νεωτερικότητας εν γένει, και στην οποία ο άνθρωπος υποχρεώνεται να αναγνωρίσει την ύπαρξη ενός συνόλου κινδύνων και διακινδυνεύσεων που δημιουργήθηκαν από τον ίδιο, και να αποδεχθεί όχι μόνο την πιθανότητα να πάνε άσχημα τα πράγματα, αλλά και ότι αυτή η πιθανότητα δεν μπορεί να ελεγχθεί. Από κοινωνιολογικής σκοπιάς, η παραίτηση στις «δυνάμεις» του πεπρωμένου που εντοπίζεται στις έρευνες της αβοηθησίας αποδίδεται από τον Giddens στο ίδιο το *διακινδυνευτικό προφίλ* (risk profile) της σύγχρονης κοινωνικής ζωής, στο πλαίσιο της οποίας οι κίνδυνοι μικρής πιθανότητας αλλά μεγάλων επιπτώσεων, όπως είναι π.χ. μια πυρηνική καταστροφή, πλάθουν μια νέα αίσθηση του μοιραίου (*fortuna*).¹³

Η συμβίωση με κινδύνους υψηλής έντασης, απειλητικούς για τη ζωή εκατομμυρίων ανθρώπων και για ολόκληρη την ανθρωπότητα,

13. Η αίσθηση αυτή, είτε με τη θετική είτε με την αρνητική της απόχρωση, η ακαθόριστη και γενικευμένη ενδοτικότητα σε μακρινά γεγονότα τα οποία είναι ανεξέλεγκτα, ανακουφίζει το άτομο από το βάρος της εμπλοκής σε μια υπαρξιακή κατάσταση που αλλιώς θα ήταν χρονίως δυσφορική. Έχοντας να αντιμετωπίσουν την καθημερινότητα, οι περισσότεροι άνθρωποι δεν ανησυχούν, τουλάχιστον σε επίπεδο συνειδητό, για ένα ενδεχόμενο πυρηνικό πόλεμο ή άλλες μείζονες καταστροφές, αλλά η γενικευμένη απειλή πλανάται και έχει ένα ασυνείδητο κόστος, εφόσον προϋποθέτει την απώθηση μιας γενικευμένης ανησυχίας. Έτσι, η αίσθηση μιας θεμελιώδους απειλής (dread), ως αντίθετη της βασικής εμπιστοσύνης, προστίθεται («ενσταλάζεται») στα ασυνείδητα συναισθήματα που δημιουργούνται από την αβεβαιότητα που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα συνολικά. Βλ. A. Giddens, *The Consequences of Modernity*, Polity Press, Cornwall 1990, U.K., σ. 92-100, 111.

οι οποίοι δεν ελέγχονται, όχι μόνο από μεμονωμένα άτομα αλλά και από μεγάλους οργανισμούς, συμπεριλαμβανομένης και της πολιτείας, αποτελεί απειλή της *οντολογικής ασφάλειας* του ανθρώπου. Πρόκειται για μια υπαρξιακή απειλή, στον ίδιο τον πυρήνα τού υπάρχουν μέσα στον κόσμο, η οποία είναι ένα *συγκινησιακό* κυρίως φαινόμενο ριζωμένο σε ασυνείδητες διεργασίες. Η απειλή της οντολογικής ασφάλειας, όπως την περιγράφει ο Giddens¹⁴ δεν είναι μια ατομική «παθολογία» αβοηθησίας που αναπτύσσεται από επαναλαμβανόμενα αρνητικά βιώματα, αλλά μια αποσταθεροποίηση της ατομικής ύπαρξης με κοινωνικές προεκτάσεις και επιδράσεις, η οποία προκύπτει από τις διάχυτες και συχνά ακαθόριστες απειλές που ενυπάρχουν στην απλή καθημερινότητα και ενισχύεται από την κινδυνολογία των ΜΜΕ.

Από τα όσα εγγενή σε μια κοινωνία της διακινδύνευσης παρατηρεί ο Giddens, η ανικανότητα ελέγχου, η αίσθηση του μοιραίου και η συνακόλουθη ενδοτικότητα στο πεπρωμένο με όλη την παθητικότητα και την παραίτηση που αυτά εμπεριέχουν, καθώς και η συνολικότητα της αβεβαιότητας, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως *οι κοινωνικές εκδηλώσεις όσων σε ατομικό ψυχολογικό επίπεδο ανάγονται στην αβοηθησία*. Όχι στην ακραία της μορφή που συγγενεύει με την κατάθλιψη, αυτή της ολικής παραίτησης, της συνολικής απώλειας της αίσθησης ελέγχου και τού εντελώς αρνητικού ερμηνευτικού στυλ, αλλά σε ένα «ενδιάμεσο» επίπεδο στο οποίο η αδράνεια τείνει να κυριαρχήσει επί της δραστηριοποίησης, η αίσθηση αδυναμίας ελέγχου είναι έκδηλη ως προς μερικά τουλάχιστον ζητήματα, και η πεποίθηση ότι η δράση θα έχει κάποιο αποτέλεσμα επί του κοινωνικού βίου είναι μικρή έως μηδαμινή.

Κατά τον Giddens, τέσσερις είναι οι πιθανές προσαρμοστικές αντιδράσεις που έχει στη διάθεσή του ο άνθρωπος:¹⁵ (α) Την *πραγματιστική αποδοχή*, η οποία βασίζεται στην άποψη ότι τα περισσότερα από όσα συμβαίνουν στον κόσμο δεν ελέγχονται, αλλά ο άνθρωπος πρέπει να επιβιώσει συγκεντρώνοντας την ελπίδα και το ενδιαφέρον του σε βραχυπρόθεσμους προγραμματισμούς και οφέλη, και είναι συμβατή είτε με μια ελαφρά απαισιοδοξία είτε με την αμφίθυμη συνύπαρξη πεσιμισμού και ελπίδας. (β) Τη *συγκρατημένη αισιοδοξία* που διατηρεί αρκετές από τις τάσεις του Διαφωτι-

14. Στο *ίδιο*, σ. 131-134.

15. Στο *ίδιο*, σ. 135-137.

σμού, δηλαδή είτε τη διαρκή πίστη στον «θείο» λόγο, παρά τους τρέχοντες κινδύνους, είτε την πεποίθηση ότι η ορθολογική σκέψη και η επιστήμη παρέχουν την απαιτούμενη ασφάλεια στην κοινωνία. (γ) Τον *κυνικό πεσιμισμό* που, σε αντιδιαστολή με την πραγματιστική αποδοχή, ενέχει μια απευθείας εμπλοκή με την ανησυχία που προέρχεται από τους κινδύνους, της οποίας η συγκινησιακή αναίρεση αναζητάται στην επίτευξη της ευχαρίστησης στο εδώ και τώρα.¹⁶ (δ) Τη *ριζοσπαστική εμπλοκή*, που αποτελεί μοχλό του κοινωνικού κινήματος, γιατί βασίζεται στην άποψη ότι οι άνθρωποι μπορούν να κινητοποιηθούν για τον περιορισμό ή την υπέρβαση των κινδύνων, και εκφράζει τάσεις προς αγωνιστική δράση απέναντι στις πηγές τους.¹⁷

Σε κάθε μια από τις παραπάνω προσαρμοστικές αντιδράσεις θα μπορούσαν να αντιστοιχίσουν διαφορετικοί συνδυασμοί και επίπεδα των παραγόντων που ενέχονται στην αβोधησία, δημιουργώντας έτσι μια εικόνα των ψυχολογικών παραμέτρων που υπογραμμίζουν την κάθε κοινωνική στάση και την εκδήλωσή της στη συμπεριφορά. Παραδείγματος χάριν, η πραγματιστική αποδοχή χαρακτηρίζεται από χαμηλή αίσθηση ελέγχου, παθητικότητα ως προς τα κοινά, αλλά δραστηριοποίηση σε ατομικούς στόχους και ερμηνευτικό στυλ που χαρακτηρίζεται από «συνολικότητα» και «σταθερότητα», αλλά όχι από «εσωτερικότητα». Η συγκρατημένη αισιοδοξία περιλαμβάνει την αίσθηση ότι τα πράγματα ελέγχονται, αλλά από αξιόπιστους και ισχυρούς «άλλους», «παθητικότητα» (αφού η λύση των προβλημάτων επαφίεται σε «θεϊκές» ή ειδικές –επιστημονικές– δυνάμεις) και ένα «θετικό ερμηνευτικό στυλ». Ο κυνικός πεσιμισμός περιλαμβάνει χαμηλή αίσθηση ελέγχου, παθητικότητα

16. Εδώ, ο κυνισμός δεν αντιμετωπίζεται ως αποτέλεσμα της αδιαφορίας ή της δυσπιστίας που καλλιεργούνται από τη γνωστική επεξεργασία των πολιτικών πληροφοριών (όπως π.χ. από τους J. Capella - K. Hall-Jamieson, στο *Spiral of Cynicism: The Press and the Public Good*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1997), αλλά ως μια συγκινησιακή αντίδραση που αποτελεί προσπάθεια μείωσης της επίδρασης του άγχους μέσω της γελοιοποίησης ή της αποστρέφης. Ο κυνισμός δρα ουδετεροποιώντας και αποφορτίζοντας το συγκινησιακό βάρος του πεσιμισμού, ενός πεσιμισμού που δεν εκφράζεται γνωστικά (με την πεποίθηση ότι τα πάντα θα αποβούν δυσάρεστα), αλλά συγκινησιακά (με τη νοσταλγία και την αρνητική διάθεση απέναντι σε όσα επίκεινται).

17. Η αισιοδοξία εδώ σχετίζεται με τη δράση και όχι με την πίστη στην επικράτηση του ορθολογισμού ή διαφόρων ισχυρών δυνάμεων, όπως στη δεύτερη προσαρμοστική αντίδραση.

και αρνητικό ερμηνευτικό στυλ, του οποίου η κατεύθυνση χαρακτηρίζεται κυρίως από τη «συνολικότητα» και τη «σταθερότητα» και λιγότερο ίσως από την «εσωτερικότητα», γιατί το άτομο φαίνεται να τα έχει καλά με τον εαυτό του αφού αναζητά την απόλαυση στο εδώ και τώρα. Αυτή όμως η αντίδραση περιλαμβάνει και τα τρία κριτήρια της αβοηθσίας. Τέλος, η ριζοσπαστική εμπλοκή φαίνεται να αντιστοιχεί σε έλλειψη αβοηθσίας. Από τα παραπάνω προκύπτει πως η συναφέστερη στην *αβοηθσία* αντίδραση στην οντολογική ανασφάλεια είναι ο *κυνικός πεσιμισμός*.

Αυτό που μας ενδιαφέρει στο παρόν άρθρο δεν είναι η παθολογική διάσταση της αβοηθσίας που οδηγεί σε ακραίες ψυχοσωματικές διαταραχές, αλλά η πιθανή διαπλοκή διαφόρων βαθμών ή επιπέδων αβοηθσίας στις ποικίλες εκφάνσεις της κοινωνικής και πολιτικής συμπεριφοράς των νέων, και ιδιαιτέρως των φοιτητών. Υποθέτουμε ότι αν η ακραία αβοηθσία δημιουργεί ψυχικώς διαταραγμένα άτομα, διάφορες διαβαθμίσεις και συνδυασμοί των συστατικών της δημιουργούν ενδεχομένως διαφορετικούς τύπους πολιτών, οι οποίοι αντιδρούν υιοθετώντας συγκεκριμένες στάσεις απέναντι στην κοινωνία, την πολιτική και τον δημόσιο βίο. Υποθέτουμε επίσης ότι τα ΜΜΕ, ιδιαιτέρως εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο προβάλλουν τις ειδήσεις, εντείνουν την όποια «κοινωνική» αβοηθσία προϋπάρχει.

γ. Η επίδραση των ΜΜΕ

Δε θα μπορούσε βεβαίως κανείς να ισχυριστεί ότι τα ΜΜΕ προκαλούν αβοηθσία, εφόσον τα ίδια λειτουργούν μέσα σε μια συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα την οποία και διαμεσολαβούν. Αν όμως, όπως αναλύθηκε παραπάνω, η ίδια αυτή πραγματικότητα καλλιεργεί την αβοηθσία, το ερώτημα που τίθεται είναι σε ποιο βαθμό τα ΜΜΕ την ενισχύουν και την παγιώνουν. Όπως επισημαίνει ο Παπαθανασόπουλος, τουλάχιστον όσον αφορά την τηλεόραση, είναι προς διερεύνηση αν τα δελτία ειδήσεων και οι συναφείς εκπομπές περισσότερο εντείνουν τις ανασφάλειες του μέσου τηλεθεατή, βομβαρδίζοντάς τον με καταστροφολογικές ειδήσεις, παρά τον ενημερώνουν. Κατά την άποψή του, το έντονο ύφος και η οφθαλμολαγνεία των ειδήσεων εμφανίζουν ενώπιον του τηλεθεατή την πιθανότητα να αντιμετωπίσει τα ίδια δεινά, με αποτέλεσμα να νιώθει όλο και χειρότερα, χωρίς να έχει καμία δυνατότη-

τα διαφυγής αν θέλει να παραμείνει ενημερωμένος. Ο «έξω» κόσμος είναι γεμάτος από διεθνείς και εσωτερικές κρίσεις, αιματοχυσίες, δολοφονίες, λοιμούς, εγκλήματα, καταστροφές και εξωτερικές απειλές, ώστε «το μόνο που τελικά μαθαίνουμε είναι το ότι κινδυνεύουμε».¹⁸

Αν τα ΜΜΕ, κυρίως μέσα από τον αποσπασματικό και δραματοποιημένο τρόπο μετάδοσης των ειδήσεων, προβάλλουν την εικόνα μιας κοινωνίας που βρίσκεται μόνιμα στο χείλος του χάους, τότε, σύμφωνα με τον Λανς Μπένετ, η οδυνηρή σύγχυση και ο αποπροσανατολισμός που προκύπτουν καλούν το κοινό να απομακρυνθεί από τον κόσμο και να στραφεί σε μια εσωτερική πραγματικότητα με εγωκεντρικές και εθνοκεντρικές ανησυχίες (ανάλογη της εσωτερικότητας του ερμηνευτικού στυλ στο οποίο αναφέρεται η ομάδα του Seligman). Ο Λανς Μπένετ θεωρεί ότι η κακή πληροφόρηση προηγείται της «απάθειας» που επιδεικνύουν οι πολίτες, και διερωτάται «μήπως έχουμε άραγε μπερδέψει τα σημάδια της *επικτήτης πολιτικής απελπισίας* με το να την αποκαλούμε *απάθεια*», ενώ πρόκειται μάλλον για μια ενεργό προσαρμογή, δηλαδή μια αντίδραση του ανθρώπου ώστε να καταφέρει να επιβιώσει σε συνθήκες μέσα στις οποίες αισθάνεται ανίσχυρος αντιμετωπίζοντας αντιφατικές, μεταβαλλόμενες και ανέφικτες εξηγήσεις για τα προβλήματα της ζωής.¹⁹

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι τα ΜΜΕ, (και ιδιαιτέρως ίσως η τηλεόραση) κυρίως μέσω των ειδήσεων, καλλιεργούν και τα τρία κριτήρια που ορίζουν την κατά Seligman αβσηθησία: (α) την αίσθηση ανικανότητας ελέγχου του περιβάλλοντος (μέσω της κινδυνολογίας και της καταστροφολογίας)· (β) την ακατάλληλη παθητικότητα (μέσω της σύγχυσης και του αποπροσανατολισμού)· (γ) τη σταθερότητα, τη συνολικότητα και την εσωτερικότητα στο ερμηνευτικό στυλ. Τα ΜΜΕ όμως καλλιεργούν επίσης την αβσηθησία μέσω υπο-

18. Βλ. Σ. Παπαθανασόπουλος, *Η δύναμη της τηλεόρασης: Η λογική του Μέσου και η αγορά*, Καστανιώτης, Αθήνα 1997, σ. 318 και 352-356, όπου παρατίθενται και ευρήματα συστηματικών ερευνών (ιδιαιτέρως της ομάδας του Gerbner) που καταδεικνύουν ότι η τηλεόραση συμβάλλει στην καλλιέργεια μιας υπερβολικής αίσθησης κινδύνου, δυσπιστίας και ανασφάλειας, ιδιαίτερα για τους τακτικούς τηλεθεατές.

19. Ο. Λανς Μπένετ, *ό.π.*, σ. 215. Ανάλογη είναι και η θέση του Μ. Edelman στο βιβλίο του *Η κατασκευή του πολιτικού θέματος*, Παταξής, Αθήνα 1988, σ. 30-33 και 71-75, ότι η πολιτική αδιαφορία είναι και μια μορφή αντίστασης στο πολιτικό κατεστημένο.

κατάστασης. Με την παγκόσμια παρακολούθηση, όλο και περισσότεροι άνθρωποι εκτίθενται στους κινδύνους, τις καταστροφές και την αβοηθησία άλλων ανθρώπων, σε βαθμό και συχνότητα πολύ μεγαλύτερα απ' ό,τι στο παρελθόν, ιδιαιτέρως όταν, όπως παρατηρεί ο Adams, ο κίνδυνος είναι το καθοριστικό χαρακτηριστικό των ειδήσεων.²⁰

Θα ήταν ενδιαφέρον να αναλυθεί η θεματολογία των ειδήσεων ως προς τις παραμέτρους της αβοηθησίας που προβάλλει. Οι Peterson, Maier και Seligman,²¹ θεμελιωτές της έννοιας της αβοηθησίας, αναφέρουν ότι ως το 1993 μία μόνον τέτοια έρευνα τούς ήταν γνωστή, η οποία έγινε στη δεκαετία του '70.²² Πεντάλεπτα αποσπάσματα ειδήσεων από το NBC και το CBS κωδικοποιήθηκαν βάσει του φανερού βαθμού αβοηθησίας που προέβαλλαν ως εξής: ο κεντρικός ήρωας είναι απολύτως ανίκανος να επιδράσει στα επακόλουθα του γεγονότος που βιώνει (4), είναι σχεδόν ανίκανος να επιδράσει (3), έχει κάποιες δυνατότητες να ελέγξει την κατάσταση (2), μπορεί να ελέγξει την κατάσταση αλλά δεν το κάνει (1), ελέγχει απολύτως τα γεγονότα ή το απόσπασμα δε σχετίζεται με καταστάσεις αβοηθησίας (0). Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι το 14% των αποσπασμάτων είχε τον υψηλότερο βαθμό αβοηθησίας (π.χ. καταστροφές, όπως πτώσεις αεροπλάνων και σεισμοί), ενώ ένα 19% είχε τον αμέσως κατώτερο βαθμό. Δηλαδή αθροιστικά, το ένα τρίτο των ειδήσεων στη δεκαετία του '70 αφορούσε καταστάσεις αβοηθησίας (απόλυτης ή σχεδόν απόλυτης) και δεν παρατηρήθηκε συστηματική διαφοροποίηση μεταξύ των δύο καναλιών. Αν και δεν υπάρχουν συστηματικές έρευνες που να το τεκμηριώνουν, είναι αυτονόητο ότι με την παγκοσμιοποίηση της πληροφορίας και την αυξημένη χρήση του φόβου στη δραματοποίηση των ειδήσεων, η παρακολούθηση κινδύνων και περιστατικών αβοηθησίας έχει από τότε αυξηθεί σημαντικά.

Οι έρευνες για την επιρροή των ειδήσεων στην πολιτική σκέψη και συμπεριφορά επικεντρώνονται κυρίως στις επιδράσεις της ημερήσιας θεματολογίας (agenda-setting), των κατά προτεραιότητα κριτηρίων (priming), της θεματικής πλαισίωσης (framing) κλπ., τις οποίες μελετούν χρησιμοποιώντας κατά κανόνα το γνωστικό μο-

20. J. Adams, *Risk*, UCL Press, Λονδίνο, 1995, σ. 3.

21. C. Peterson - S. Maier - M. Seligman, *ό.π.*

22. Πρόκειται για την έρευνα της G. Ferrari-Levine, «“Learned Helplessness” and the Evening News», *Journal of Communication*, 1977, σ. 4-9.

ντέλο (political cognition perspective).²³ Το μοντέλο αυτό τοποθετεί την έμφαση κυρίως στη συνειδητή, γνωστική επεξεργασία στην οποία υποβάλλονται οι ειδησεογραφικές πληροφορίες από το κοινό. Μελετώνται συνήθως οι μείζονες ή ελάσσονες επιδράσεις των ΜΜΕ με κεντρικό ερώτημα την ολοκληρωμένη ή μη μετάδοση των πληροφοριών, την προώθηση της δυνατότητας να συγκροτήσει το κοινό ολοκληρωμένη πολιτική γνώση ή να την επεξεργαστεί επαρκώς. Ερευνητές με πιο κονστρουκτιβιστική προσέγγιση ενσωματώνουν και τη μελέτη πολιτισμικών στοιχείων,²⁴ αλλά πολλά ζητήματα που εμπεριέχουν ένα κεντρικό συγκινησιακό και μη συνειδητό φορτίο, π.χ. ο κυνισμός, όπως τον ορίζει ο Giddens, ή η «επίκτητη πολιτική απελπισία» στην οποία αναφέρεται ο Λανς Μπένετ, αγνοούνται. Παραδείγματος χάριν, ο κυνισμός, όπως μελετάται από τους Capella και Hall-Jamieson²⁵ θεωρείται αποτέλεσμα της δυσπιστίας που αναπτύσσει το κοινό, επειδή η θεματική πλαισίωση των ειδήσεων ενεργοποιεί αρνητικά γνωστικά σχήματα βάσει των οποίων αξιολογούνται οι πολιτικές πληροφορίες σε τρέχοντα χρόνο (on-line). Σύμφωνα με αυτή την οπτική, ο πολιτικός κυνισμός (ως δυσπιστία) είναι αποτέλεσμα της γενίκευσης αρνητικών κρίσεων και αξιολογήσεων των πολιτικών πληροφοριών, αλλά η προσέγγιση αυτή παραβλέπει το συγκινησιακώς ουδετεροποιητικό, μη συνειδητό του συστατικό.

Πέρα όμως από τη συνειδητή γνωστική επεξεργασία των ειδήσεων και των πολιτικών πληροφοριών που διακινούνται από τα ΜΜΕ και τις κρίσεις και αξιολογήσεις που προκύπτουν από αυτή, οι οποίες ούτως ή άλλως προωθούν την άποψη ότι οι απλοί πολίτες δεν μπορούν να κατανοήσουν την πολιτική και ούτε καν χρειάζεται να προσπαθούν,²⁶ παραλλήλως διεξάγονται μη συνειδητές διεργασίες, των οποίων τα αποτελέσματα –χωρίς να είναι πάντοτε συμβατά με αυτά της συνειδητής– έχουν απευθείας επιδράσεις στη

23. Όπως λ.χ. στις έρευνες που αναφέρονται από τους J. Capella - K. Hall-Jamieson, *ό.π.*, και από τους W. Russel-Neuman - M. Just - A. Crigler, στο βιβλίο τους *Common Knowledge: News and the Construction of Political Meaning*, The University of Chicago Press, Λονδίνο 1992.

24. W. Russel-Neuman, *κ.ά.*, *ό.π.*

25. J. Capella - K. Hall-Jamieson, *ό.π.*

26. Όπως αναλυτικά εξηγούν οι S. Iyengar - D. Kinder, στο *News That Matters: Television and the American Opinion*, The University of Chicago Press, Λονδίνο 1987, σ. 126-127.

συμπεριφορά του ατόμου.²⁷ Τέτοιες επιδράσεις είναι πιθανό να καλλιεργούν την «κοινωνική» αβοηθησία, την οντολογική ανασφάλεια και γενικώς μια κατάσταση ύπαρξης που απαγορεύει μιαν άμεση αντίδραση στους ανεξέλεγκτους και επικίνδυνους εξωτερικούς παράγοντες και κινητοποιεί και επιστρατεύει συγκεκριμένους τύπους κοινωνικής και πολιτικής συμπεριφοράς. Παραδείγματος χάριν, είναι άραγε η επίκτητη απελπισία, στην οποία αναφέρεται ο Λανς Μπένετ, μόνον πολιτική; Ή αποτελεί έκφραση μιας γενικότερης συγκινησιακής αντίδρασης η οποία σχετίζεται και με το περιεχόμενο των ΜΜΕ;

δ. Η πολιτική συμπεριφορά των νέων

Οι νέοι, και ιδιαιτέρως οι φοιτητές, αποτελούν μια ηλικιακή ομάδα, η οποία, σύμφωνα και με τα χαρακτηριστικά του ηλικιακού σταδίου, έχει ανεπτυγμένη διάθεση για δράση και αντίσταση, επιδεικνύει προσπάθειες επιρροής στο περιβάλλον, αυτοορισμού και καθορισμού των συνθηκών της ζωής, και διάθεση αλλαγής σε βαθμό μεγαλύτερο απ' ό,τι άλλες ηλικιακές ομάδες. Στο πλαίσιο δε μιας αίσθησης «παντοδυναμίας» που συχνά συνοδεύει την ύστερη εφηβική ηλικία και την πρώτη νεότητα, το αναμενόμενο θα ήταν να βρίσκονται οι νέοι στο υψηλό άκρο ενός υποτιθέμενου συνεχούς μεταξύ δύναμης και αδυναμίας, δραστηριοποίησης και αδράνειας. Η νεότητα συμβολίζει τη δράση, την αλλαγή και την ανανέωση και ανατρέπει την ασκητική νοοτροπία της παραγωγικότητας.²⁸

Όμως η εφηβική και η νεανική ενέργεια και δραστηριοποίηση, αν υποθέσουμε ότι ακόμη υπάρχει στις σημερινές κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες, δε φαίνεται να κατευθύνεται προς τα «κοινά», όπως συνέβαινε πριν δύο μόλις δεκαετίες. Οι έρευνες στην Ελλάδα επισημαίνουν ως κεντρικό χαρακτηριστικό της «εφηβικονεανικής» κοινωνικής κατηγορίας, την αποχή της από τα κοινά και μια απόσυρση

27. Για μια συνοπτική παρουσίαση ερμηνευτικών μοντέλων και ερευνητικών αποτελεσμάτων σχετικά με τις μη συνειδητές διεργασίες που ενέχονται στην επεξεργασία των πληροφοριών, βλ. Μ. Ντάβου, *Οι διεργασίες της σκέψης στην εποχή της πληροφορίας: Θέματα γνωστικής ψυχολογίας και επικοινωνίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σ. 167-220.

28. Βλ. ενδεικτικά, J. Coleman, *The Nature of Adolescence*, Methuen, Λονδίνο 1980· P. Yonnet, *Jeux, modes et masses*, Gallimard, Παρίσι 1985· ελληνική βιβλιογραφία: Ν. Χρηστάκης, *Μουσικές ταυτότητες: αφηγήσεις ζωής μουσικών και συγκροτημάτων της ελληνικής ανεξάρτητης σκηνής ροκ*, Δελφίνι, Αθήνα 1994.

σε άλλες σφαίρες κοινωνικότητας. Παραπέμποντας στην έρευνα της Παντελίδου-Μαλούτα²⁹ και σε δημοσιεύματα που εμφανίστηκαν στον Τύπο πριν από μία σχεδόν δεκαετία, με τίτλους «Εκτός μόδας οι κομματικές νεολαίες», ή «Η πολιτική μοναξιά της νέας γενιάς», ο Χρηστάκης παρατηρεί ότι η νεανική αποδραματοποίηση της πολιτικής διαδικασίας σχετίζεται με μειωμένη συμμετοχική προδιάθεση και ατομοκεντρική σημασιολόγηση του «με αφορά».³⁰

Αναφερόμενοι στην κοινωνική ταυτότητα του Έλληνα φοιτητή, οι Δεμερτζής και Αρμενάκης³¹ σχολιάζουν πως χαρακτηρίζεται από μειωμένη διαπροσωπική εμπιστοσύνη, η οποία συμβάλλει στην περιορισμένη συμμετοχή σε κοινωνικές δραστηριότητες, αλλά και από σχετική στέρση (έλλειψη ικανοποίησης από τη ζωή) που σχετίζεται με τη στασιμότητα των προοπτικών ζωής, την αβεβαιότητα για το μέλλον, μια γενικότερη δυσθυμία απέναντι στο πολιτικό σύστημα, καθώς και παράλυση των προσδοκιών και απογοήτευση για το μέλλον, οι οποίες συνδέονται και με τη χρήση των ΜΜΕ. Αυτά οδηγούν τους νέους σε ατομοκεντρικές επιλογές ζωής και σε μια εργαλειώδη και χρησιμοθηρική μέριμνα. Επισημαίνουν δε μια σειρά από στοιχεία που αναδεικνύουν μια έντονη υποκειμενική *αίσθηση αδυναμίας των φοιτητών*, τουλάχιστον σε σχέση με τα πολιτικά δρώμενα. Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν η υποκειμενική αίσθηση αδυναμίας που εκδηλώνεται αφορά ειδικώς τα σύγχρονα πολιτικά και κομματικά συστήματα που ανακατατάσσονται, ή αν πρόκειται για μια γενικότερη στάση ζωής που καλλιεργείται στους σημερινούς νέους. Οι έννοιες της *πολιτικής αδυναμίας* (μικρής πολιτικής ικανότητας) και της *απάθειας*, όπως ορίζονται από τους Δεμερτζή και Αρμενάκη, είναι συναφείς με δύο από τις τρεις μεταβλητές που ορίζουν την αβοηθησία: την *απώλεια της αίσθησης ελέγχου* και την *ακατάλληλη (ανάρρωση) παθητικότητα*.

Προκύπτουν έτσι τα εξής ερωτήματα:

– Σε ποιο βαθμό ο «κυνισμός» και η «αποξένωση» που εκδηλώνουν οι φοιτητές απέναντι στην πολιτική και τα ΜΜΕ αντικατοπτρίζει μια γενικότερη αίσθηση πως ό,τι κι αν πράξουν δεν μπορούν να επηρεάσουν το περιβάλλον τους (γενικευμένη αδυναμία), ό,τι κι αν επι-

29. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Οι έφηβοι της “αλλαγής”», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 80, 1991, σ. 41-69.

30. Ν. Χρηστάκης, *ό.π.*, σ. 36-39.

31. Ν. Δεμερτζής - Α. Αρμενάκης, «Η κοινωνική ταυτότητα του Έλληνα φοιτητή», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τχ. 27, 1999, σ. 173-200.

λέξουν δεν έχει προσωπικό νόημα γι' αυτούς (γενικευμένη «απομόνωση» με την έννοια τής κατά Seeman³² διάξενξης μεταξύ των κοινωνικών στόχων και των επιθυμητών στόχων του υποκειμένου);

– Πώς συνδέονται τα μαζικά μέσα ενημέρωσης με τη δημιουργία αδύναμων, αδρανών και άρα αβοήθητων και οντολογικά ανασφαλών πολιτών;

– Σε ποιο βαθμό η έλλειψη ικανοποίησης από τη ζωή, η δυσαρέσκεια και η αποξένωση που εκφράζονται ως προς τα πολιτικά δρώμενα, γενικεύονται και σε άλλους τομείς της ζωής των σημερινών νέων, και σε ποιο βαθμό σχετίζεται αυτό με τη χρήση των ΜΜΕ;

Ο κεντρικός προβληματισμός στη βάση της έρευνας που παρουσιάζουμε ήταν να ενταχθεί η πολιτική στάση των φοιτητών και η επίδραση των ΜΜΕ στο πλαίσιο της γενικότερης ψυχοκοινωνικής τους συγκρότησης, όπως αυτή συντελείται στις τρέχουσες κοινωνικές συνθήκες. Βασικός στόχος ήταν να διερευνηθεί το επίπεδο της αβοηθησίας, η ενδεχόμενη σχέση του με την κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο η χρήση των ΜΜΕ διαπλέκεται με τα παραπάνω.

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

α. Δείγμα

Ο «πληθυσμός» στον οποίον αναφέρεται η έρευνα αποτελείται από τους 50.000 ενεργούς ή σχεδόν ενεργούς φοιτητές/τριες όλων των ΑΕΙ της Αθήνας και του Πειραιά. Από τον πληθυσμό αυτό επελέγη ένα στατιστικά αντιπροσωπευτικό δείγμα 518 ατόμων ως εξής: Αρχικά βάσει της μεθόδου δειγματοληψίας κατά στρώματα, με κριτήριο τον αριθμό φοιτητών ανά ΑΕΙ. Στη συνέχεια, επελέγησαν τα γνωστικά αντικείμενα των διαφόρων τμημάτων, με κριτήριο την καλύτερη δυνατή κάλυψη των διαφορετικών γνωστικών αντικειμένων για τις θετικές και τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Τέλος, σχετικά με την αντιπροσώπευση των δύο φύλων, υιοθετήθηκε η δειγματοληψία ποσοστάσεων, ώστε να τηρηθεί η αναλογία του πληθυσμού ως προς το φύλο.³³

32. M. Seeman, «On the Meaning of Alienation», *American Sociological Review*, τόμ 24(6), 1959, σ. 783-791.

33. Τα στοιχεία σχετικά με τη σύνθεση του φοιτητικού πληθυσμού προέρχονται από τους επίσημους πίνακες της Ανωτάτης Εκπαίδευσης του Υπουργείου

β. Υλικό

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, κατά τον Seligman, η αβοηθησία ελέγχεται βάσει τριών κριτηρίων: (α) την ακατάλληλη (ανάρμοστη) παθητικότητα (inappropriate passivity)· (β) την αίσθηση απώλειας του ελέγχου (uncontrollability)· (γ) συγκεκριμένες σκέψεις (cognitions) που προκύπτουν από το «ερμηνευτικό στυλ» (explanatory style) που υιοθετεί το άτομο, το οποίο καθορίζεται από τρεις κυρίως παραμέτρους: (i) την εσωτερικότητα, (ii) τη σταθερότητα και (iii) τη σφαιρικότητα/συνολικότητα. Η αβοηθησία ανιχνεύεται σε κάθε συνδυασμό ανά δύο των παραπάνω κριτηρίων, α, β και γ, αλλά ο πιο έγκυρος τρόπος να διαπιστωθεί είναι η συνύπαρξη και των τριών.³⁴

Για τη διερεύνηση των παραμέτρων που ορίζουν την αβοηθησία χρησιμοποιήθηκαν οι εξής μετρήσεις: (α) *Δραστηριοποίηση με τα Κοινά* (ως μέτρηση αντιθετική της ακατάλληλης παθητικότητας)· (β) *Αίσθηση Ελέγχου*· (γ) *Αισιοδοξία/Απαισιοδοξία* για τη ζωή και το μέλλον, για να ανιχνευθούν ζητήματα που αφορούν το ερμηνευτικό στυλ· (δ) *Χρήση των MME*, για να διερευνηθεί η συνάφειά τους με τα παραπάνω. Τα (α) και (δ) αξιολογήθηκαν με ερωτήσεις που κατασκευάστηκαν από τους ερευνητές βάσει της συναφούς βιβλιογραφίας. Για την αξιολόγηση των (β) και (γ) χρησιμοποιήθηκαν ερωτήσεις που κατασκευάστηκαν από τους ερευνητές, καθώς και η *Κλίμακα Ατελπισίας του Beck* (Beck Hopelessness Scale - BHS).³⁵ Επιπλέον, αξιολογήθηκαν οι *Διαπροσωπικές Σχέσεις*, ώστε

Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Στους πίνακες αυτούς τα στοιχεία κατανέμονται ανά εκπαιδευτικά ιδρύματα, ανά σχολές και τμήματα γνωστικών αντικειμένων και ανά φύλο.

34. Βλ. M. Seligman, *Learned Optimism*, Knopf, Νέα Υόρκη 1992.

35. Το περιεχόμενο των ερωτήσεων που συνθέτουν κάθε μέτρηση παρουσιάζεται στα αποτελέσματα, στα αντίστοιχα υποκεφάλαια. Για τη BHS ειδικότερα, πρέπει να αναφερθεί ότι αποτελεί σταθμισμένη ψυχολογική κλίμακα, η οποία μετρά κυρίως τη διάσταση αισιοδοξίας-απαισιοδοξίας που αισθάνεται το άτομο ως προς το μέλλον, καθώς και το βαθμό στον οποίο αισθάνεται ότι ελέγχει το τι του συμβαίνει στη ζωή. Αποτελείται από 20 θέματα, τα οποία αξιολογούν το βαθμό στον οποίο έφηβοι και ενήλικοι διατηρούν αρνητικές στάσεις για το μέλλον. Αναλυτικά για τα χαρακτηριστικά της κλίμακας και τις μεθόδους στάθμισής της, βλ. A. Beck - R. Steer, *Beck Hopelessness Scale: Manual*, The Psychological Corporation, Harcourt Brace - Company, Λονδίνο 1993. Η κλίμακα έχει χρησιμοποιηθεί εκτεταμένα με ενήλικους και εφηβικούς φυσιολογικούς πληθυσμούς ηλικιακού εύρους από 13 έως 80 ετών (βλ. ενδεικτικά: T. Durham, «Norms, Reliability and Item Ana-

να ελεγχθεί αν η αίσθηση της *αποξένωσης* περιορίζεται στην πολιτική, ή γενικεύεται στην καθημερινή ζωή των φοιτητών.

γ. Διαδικασία

Η δειγματοληπτική συλλογή των στοιχείων έγινε με χρήση δομημένου ερωτηματολογίου, που περιελάμβανε τις παραπάνω κλίμακες. Το ερωτηματολόγιο εφαρμόστηκε με τη μέθοδο των προσωπικών συνεντεύξεων, στους οικείους πανεπιστημιακούς χώρους των φοιτητών του δείγματος. Η διερεύνηση και ερμηνεία των διαφόρων χαρακτηριστικών βασίστηκε στη χρήση ανεξαρτήτων και εξηρημένων στατιστικών μεταβλητών, στις οποίες εφαρμόστηκαν μέθοδοι περιγραφικής και επαγωγικής στατιστικής ανάλυσης³⁶ με χρήση του στατιστικού πακέτου SPSS.

3. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ – ΣΥΖΗΤΗΣΗ

α. Το προφίλ των φοιτητών βάσει της κλίμακας απελπισίας του Beck

Κατά τους Beck και Steer,³⁷ η έννοια της *απελπισίας*, όπως εκτιμάται από την BHS, αφορά ένα σύνολο γνωστικών σχημάτων (δηλαδή συγκροτημένων στάσεων και πεποιθήσεων) τα οποία έχουν ως κοινό, βασικό παρονομαστή την αρνητική προσμονή του άμεσου και μακροπρόθεσμου μέλλοντος. Στον πυρήνα της αίσθησης *απελπισίας*, όπως ανιχνεύεται από την κλίμακα βρίσκονται τρεις βασικές πεποιθήσεις: (α) ότι τίποτα δε θα πραγματοποιηθεί σύμφωνα με

lysis of the Hopelessness Scale in a General Psychiatric, Forensic Psychiatric, and College Populations», *Journal of Clinical Psychology*, τχ. 38, 1982, σ. 497-600· S. Green, «Levels of Measured Hopelessness in the General Population», *British Journal of Clinical Psychology*, τχ. 20, 1985, σ. 11-14· J. Johnson - S. McCutcheon, «Correlations of Adolescent Pessimism: A Study of the Beck Hopelessness Scale», *Journal of Youth and Adolescence*, τχ. 10, 1990, σ. 169-172). Θεωρείται επίσης κλίμακα υψηλής εγκυρότητας και αξιοπιστίας για τη μέτρηση του πεσιμισμού σε δείγματα κανονικού πληθυσμού. Η απελπισία, όπως μετρείται από την κλίμακα, παρουσιάζει μια σχετική ενδο-ατομική σταθερότητα που έχει θετική συνάφεια με την *κατάθλιψη*.

36. Βλ. μεταξύ άλλων: J. Devore - R. Peck, *Statistics: The Exploration and Analysis of Data*, 3η έκδ., Duxbury Press, Wadsworth Inc. 1997, καθώς επίσης και W. Mendenhall - R. Scheaffer - D. Wackerly, *Mathematical Statistics with Applications*, 3η έκδ., Duxbury Press, Wadsworth Inc. 1981.

37. Στο ίδιο.

τις προσδοκίες του ατόμου· (β) ότι οι σημαντικοί του στόχοι δε θα επιτευχθούν· (γ) ότι τα πιο σοβαρά προβλήματα δε θα επιλυθούν.

Η βαθμολογία της κλίμακας κυμαίνεται από 0 έως 20 και, σύμφωνα με τον οδηγό (manual), η ερμηνεία των αποτελεσμάτων ως προς το βαθμό απελπισίας προτείνεται ως εξής: (α) *ελάχιστη* (από 0 έως 3)· (β) *ελαφρά* (από 4 έως 8)· (γ) *μέτρια* (από 9 έως 14)· (δ) *οξεία* (πάνω από 14). Στην παρούσα έρευνα, από τους 518 φοιτητές που συμπλήρωσαν την κλίμακα το 45,8% έδειξαν ελάχιστο βαθμό απελπισίας, το 41,3% ελαφρά απελπισία, το 11,5% μέτρια και το 1,4% οξεία. Οι τιμές της κλίμακας κυμάνθηκαν από 0 έως 16, με μέση τιμή 4,53, διάμεσο 4 και κορυφή 3. Η τυπική απόκλιση ήταν 3,26 και το 95% διάστημα εμπιστοσύνης της μέσης τιμής ήταν από 4,25 έως 4,81.

Το μικρό ποσοστό που παρουσιάζει οξεία απελπισία, η οποία συνδέεται με ψυχιατρικές διαταραχές και ιδιαιτέρως με τάσεις αυτοκτονίας,³⁸ είναι αναμενόμενο ως ποσοστό που ανταποκρίνεται σε παθολογικές περιπτώσεις εντός ενός δείγματος που έχει κανονική κατανομή. Όμως το γεγονός ότι λιγότεροι από τους μισούς φοιτητές φαίνεται να διατηρούν τις ελπίδες τους για το μέλλον, ενώ ένα μεγάλο ποσοστό (συνολικά 52,8%) παρουσιάζει *ελαφρά έως μέτρια απελπισία* αξίζει την προσοχή, ιδιαίτερα όταν η μέση τιμή του δείγματος συγκριθεί με την αντίστοιχη της βιβλιογραφίας.

Σύμφωνα με τον οδηγό της κλίμακας,³⁹ η μέση τιμή απελπισίας που έχει παρατηρηθεί σε διαφορετικούς πληθυσμούς εκτός Ελλάδας κυμαίνεται από 11,30 σε δείγμα ατόμων με μείζονες καταθλιπτικές διαταραχές έως 2,32 σε δείγμα υγιούς φοιτητικού πληθυσμού, με τον υγιή ενήλικο πληθυσμό γενικώς να καταγράφει μέση τιμή 4,45. Στους φυσιολογικούς πληθυσμούς δεν παρατηρούνται διαφορές ως προς το φύλο, αλλά παρατηρούνται στατιστικώς σημαντικές διαφορές ανά ηλικία. Η έντονη διαφοροποίηση μεταξύ του γενικού και του φοιτητικού πληθυσμού (από 4,45 σε 2,32 στις

38 Για τη σχέση του βαθμού απελπισίας με ψυχιατρικές διαταραχές, βλ. εντελώς ενδεικτικά: N. Fazio - L. Palm, «Attributional Style, Depression, and Grade Point Averages of College Students», *Psychological Reports*, τχ. 83(1), 1998, σ. 159-162· W. Killgore, «Empirically Derived Factor Indices for the Beck Depression Inventory», *Psychological Reports*, τχ. 84(3), 1999, σ. 1005-1013· D. Lester, «Helplessness, Hopelessness, and Haplessness and Suicidality», *Psychological Reports*, τχ. 82(3), 1998, σ. 946· R. Wetzel - T. Margulies - R. Davis - E. Karam, «Hopelessness, Depression, and Suicide Intent», *Journal of Clinical Psychiatry*, τχ. 41(5), 1980, σ. 159-160.

39 A. Beck - R. Steer, στο ίδιο.

ΗΠΑ) προκύπτει, αφενός, από την ηλικία, αφού οι φοιτητές αποτελούν το νεότερο τμήμα του ενήλικου πληθυσμού, και, αφετέρου, από τη μόρφωση, που τους βοηθά να αισθάνονται σχετικά εξοπλισμένοι ως προς τη ζωή και το μέλλον και συνεπώς να διατηρούν τις ελπίδες τους σε αυτό. Στη δική μας όμως έρευνα, οι φοιτητές δε διαφοροποιούνται πλέον από τους υπόλοιπους ενήλικους, αντίθετα παρουσιάζουν ελαφρώς υψηλότερη μέση τιμή, δηλαδή αισθάνονται και αυτοί το ίδιο «απελπισμένοι».

Η μέση τιμή του βαθμού απελπισίας των Ελλήνων φοιτητών σήμερα είναι όμοια με αυτή των υπολοίπων (μεγαλύτερης ηλικίας και κατώτερης κατά μέσο όρο μόρφωσης) ενήλικων, και κατά δύο μονάδες υψηλότερη από εκείνη που κατέγραψε ο Durham⁴⁰ σε Αμερικανούς φοιτητές. Η διαφορά αυτή είναι στατιστικώς σημαντική (Z test p-value = 0,000), ενώ η κορυφή (mode = 3) που παρατηρείται στο δείγμα μας είναι υψηλότερη της μέσης τιμής της έρευνας του Durham. Συγκριτικά, οι Έλληνες φοιτητές παρουσιάζονται σαφώς περισσότερο απελπισμένοι και με βαθμό «απελπισίας» σχεδόν ίσο με αυτόν του υπόλοιπου ενήλικου πληθυσμού.

Μπορεί έτσι να υποθέσει κανείς ότι, αν παλαιότερα κάτι που διαφοροποιούσε τους φοιτητές από τον υπόλοιπο ενήλικο πληθυσμό ήταν η αισιοδοξία τους για το μέλλον, ίσως λόγω της καλύτερης εκπαίδευσης ή του γενικότερου φοιτητικού «κλίματος» διεκδικήσεων και οραμάτων, αυτό δεν ισχύει πλέον σήμερα. Οι φοιτητές έχουν λιγότερες ελπίδες για το μέλλον και, αντίστοιχα, «κομμένα φτερά», όπως και τα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα ή οι συνομήλικοί τους που δεν έχουν το προνόμιο να σπουδάζουν. Θα μπορούσε

40. Σε συνολικό δείγμα 197 φοιτητών, ο T. Durham, *ό.π.*, σημείωσε μέση τιμή απελπισίας 2,32 (με τυπική απόκλιση = 2,25), δηλαδή *περισσότερο από δύο μονάδες μικρότερη* απ' ό,τι στο δικό μας δείγμα. Μολονότι η τυπική απόκλιση που αντιστοιχεί στο δείκτη του Durham είναι μικρότερη, ο δείκτης αξιοπιστίας της BHS που προέκυψε στην έρευνά μας (Kuder-Richardson 20) ήταν 0,78, δηλαδή 13 εκατοστιαίες μονάδες μεγαλύτερος από αυτόν που σημειώνει ο Durham (0,65). Η έρευνα του Durham (όπως και όλες οι έρευνες των οποίων τα στοιχεία περιλαμβάνονται στον οδηγό της κλίμακας), έγινε στη δεκαετία του '80 και σε αμερικανικά κυρίως δείγματα, ενώ η κλίμακα δεν έχει σταθμιστεί σε ελληνικό πληθυσμό. Αυτό μας περιορίζει ως προς την ερμηνεία των αποτελεσμάτων, αλλά δεν παύει να επιτρέπει κάποιες υποθέσεις βάσει ενδείξεων. Ιδιαίτερος δε, αν λάβουμε υπόψη ότι οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στις ΗΠΑ τη δεκαετία του '80 και υπαγόρευαν τον κυρίαρχο τρόπο ζωής των νέων (π.χ. κατανάλωση, ψυχαγωγία, χρήση μέσων) εξαπλώθηκαν στη χώρα μας αρκετά χρόνια αργότερα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα δείγματα είναι ως ένα βαθμό συγκρίσιμα.

βεβαίως κανείς να υποθέσει ότι αυτό το υστέρημα της ελπίδας τους κάνει πιο «προσγειωμένους» και τους οδηγεί σε μια πραγματιστική αποδοχή της κοινωνίας, η οποία, κατά τον Giddens,⁴¹ ενέχει στη βάση της τον *πεσιμισμό*, έννοια που είναι θεμελιώδης στους ορισμούς διαβάθμισης της απελπισίας που κάνουν ο Beck και οι συνεργάτες του.

Τα αποτελέσματα στην κλίμακα δε διαφοροποιούνται με στατιστική σημαντικότητα ανά επιστήμες (T test p-value = 0,505), ηλικιακό εύρος των φοιτητών (Pearson's r p-value = 0,190) ή φύλο (T test p-value = 0,348). Στο ερωτηματολόγιο της έρευνας περιλαμβάνονταν τέσσερις ερωτήσεις αξιολόγησης της ικανοποίησης απ' τη ζωή. Πιο συγκεκριμένα οι ερωτήσεις αφορούσαν: (1) την ενεστώςα ικανοποίηση από τη ζωή· (2) την παρελθούσα ικανοποίηση (που ένιωθαν πριν από πέντε χρόνια)· (3) την προσδοκώμενη, (πόσο ικανοποιημένοι προσδοκούν να είναι μετά από πέντε χρόνια)· (4) την υποθετική ικανοποίηση (το βαθμό ικανοποίησης που θεωρούν ότι αξίζουν να έχουν). Όπως θα ήταν ίσως αναμενόμενο, η κλίμακα BHS έχει στατιστικώς σημαντική αρνητική συνάφεια με την *ικανοποίηση από τη ζωή*, κυρίως με την ενεστώςα και την προσδοκώμενη (Υποθετική: Pearson's r = -0,274 με p-value = 0,000, Προσδοκώμενη: Pearson's r = -0,572 με p-value = 0,000, Ενεστώςα: Pearson's r = -0,505 με p-value = 0,000 και Παρελθούσα: Pearson's r = -0,172 με p-value = 0,000). Όταν υπάρχει έλλειμμα ελπίδας, η ικανοποίηση από τη ζωή είναι μικρή τόσο στο παρόν όσο και στο μέλλον, αλλά και η ικανοποίηση που υπήρχε στο παρελθόν αξιολογείται επίσης ως χαμηλή, ενώ οι «απελπισμένοι» αισθάνονται ότι *δεν τους αξίζει* ιδιαίτερη ικανοποίηση. Παράλληλα, λοιπόν, με το έλλειμμα ελπίδας μειώνονται οι προσδοκίες ικανοποίησης από τη ζωή. Δεν περιμένει ιδιαίτερη ικανοποίηση κάποιος που δεν έχει σε τι να ελπίζει.

β. Δραστηριοποίηση με τα κοινά

Η εκτίμηση της δραστηριοποίησης με τα κοινά ως μερικός έλεγχος της ακατάλληλης παθητικότητας βασίστηκε σε ερωτήσεις που αφορούσαν τη συμμετοχή των φοιτητών σε φοιτητικές δραστηριότητες, βάσει του σκεπτικού ότι, γι' αυτή την ομάδα του πληθυσμού, «κοινά» είναι κυρίως όσα σχετίζονται με τη φοιτητική τους ταυτότητα

41. Στο ίδιο, σ. 135-137.

και μέσα από αυτή. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι περισσότεροι από τους μισούς (53,8%) δεν ψήφισαν στις τελευταίες φοιτητικές εκλογές, ένα μεγάλο ποσοστό (68,3%) συμμετέχει στις μισές ή λιγότερες συνελεύσεις, ενώ το 21,8% δε συμμετέχει ποτέ. Ακόμη χαμηλότερη δραστηριότητα εντοπίζεται από τα ποσοστά εκφράσεων γνώμης στις γενικές συνελεύσεις. Οι μισοί φοιτητές από αυτούς που συμμετέχουν στις γενικές συνελεύσεις (50,6%) δεν έχουν εκφράσει ποτέ τη γνώμη τους στη γενική συνέλευση, και επίσης οι μισοί (50,5%) αισθάνονται ότι η γνώμη τους έχει το πολύ 30% πιθανότητα να εισακουστεί. Ένα όχι αμελητέο ποσοστό (17,5%) πιστεύει ότι η γνώμη του καθόλου δεν εισακούεται.

Μεγάλο ποσοστό φοιτητών (77,5%) αισθάνονται ότι η πιθανότητα να επηρεάσουν τις αποφάσεις των γενικών συνελεύσεων είναι το πολύ 50%, ενώ το ένα πέμπτο (20,0%) του δείγματος αισθάνονται ότι οι δυνατότητες επιρροής που διαθέτουν είναι *μηδενικές*.

Τα αποτελέσματα αυτά δείχνουν μια μάλλον χαμηλή ενασχόληση με τα «οικεία» τους κοινά, η οποία είναι αυτονόητο πως δεν είναι δικαιολογημένη. Οι φοιτητές μοιάζει να θεωρούν εκ των προτέρων μάταιη τη συμμετοχή τους, και αρνούνται ακόμη και την ίδια την επίδραση της ψήφου τους. Αλλά και όταν συμμετέχουν, παραμένουν σιωπηλοί, γιατί πιστεύουν ότι η γνώμη τους δε θα εισακουστεί, ενώ το ποσοστό που εκφράζει κάποια μορφή διαμαρτυρίας ψηφίζοντας άκυρο ή λευκό είναι πολύ μικρό (3,5%). Πρόκειται μάλλον για ένα σταθερό ποσοστό φοιτητών που αποφασίζει με αυτό τον τρόπο να εκφράσει τη διαμαρτυρία του (στις παρατάξεις ή το θεσμό;), όπως φαίνεται και από τα αντίστοιχα ποσοστά (3,8%) προηγούμενων ερευνών.⁴²

Από τα ευρήματα αυτά αναδεικνύεται μια αίσθηση αδυναμίας ή/και έλλειψης ανταποκρισιμότητας, που πλησιάζει την εικόνα της

42. Παρότι όμως αυτή η μορφή ενεργούς διαμαρτυρίας φαίνεται να παραμένει σταθερή, η αποχή των φοιτητών από τις εκλογές αυξάνεται. Το ποσοστό 45,4% αποχής που σημειώθηκε στις φοιτητικές εκλογές του 1997 αυξήθηκε σε 53,8% στις εκλογές του 1999, δηλαδή κατά 8,4 ποσοστιαίες μονάδες. Θα μπορούσε ενδεχομένως αυτή η πτώση συμμετοχής να εκληφθεί ως ένδειξη μείωσης της δραστηριοποίησης των φοιτητών για ό,τι αφορά τα δικά τους «κοινά». Βλ. Ν. Δεμερτζής - Α. Αρμενάκης, «Πολιτική δυσaréσκεια και ΜΜΕ: Η περίπτωση των φοιτητών της Αθήνας», Ερευνητική Έκθεση (Κωδικός Έρευνας 70/4/3050), Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1998. Βλ. επίσης το άρθρο τους στο παρόν αφιέρωμα.

ακατάλληλης παθητικότητας, όπως την όρισε ο Seligman. Οι φοιτητές παραμένουν παθητικοί απέναντι στα ζητήματα που τους αφορούν άμεσα, σαν να αισθάνονται ότι καμία ενέργεια από την πλευρά τους δε θα επηρεάσει την έκβαση των πραγμάτων.

γ. Αίσθηση ελέγχου

Η αίσθηση ελέγχου για ζητήματα που αφορούν τους φοιτητές, αλλά και ως προς τη γενικότερη διαμόρφωση της σημερινής πραγματικότητας, αξιολογήθηκε με κλίμακα αποτελούμενη από 16 θέματα (βλ. Πίνακα 1), τα οποία βαθμολογήθηκαν από 0 έως 10. Ο συντελεστής αξιοπιστίας της κλίμακας (Cronbach's alpha) ήταν 0,76. Με μέγιστο βαθμό αίσθησης ελέγχου το 160, οι τιμές της κλίμακας κυμάνθηκαν από 23 έως 139, με μέση τιμή 75,53, διάμεσο 74 και κορυφή 66. Η τυπική απόκλιση ήταν 18,63 και το 95% διάστημα εμπιστοσύνης της μέσης τιμής ήταν από 73,92 έως 77,14. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν μια αίσθηση ελέγχου που βρίσκεται κάτω του

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Θέματα που συνέθεσαν την κλίμακα μέτρησης της αίσθησης ελέγχου

-
1. Επιρροή στις πολιτικές αποφάσεις που τον/την αφορούν
 2. Ικανότητα ανταπόκρισης στις απαιτήσεις της καθημερινότητας
 3. Ικανότητα στοιχειώδους προγραμματισμού των συμβάντων της καθημερινής ζωής
 4. Έλεγχος της προσωπικής ασφάλειας
 5. Έλεγχος της εξέλιξης των σπουδών
 6. Δυνατότητα προσωπικής επιλογής επαγγέλματος
 7. Έλεγχος της προσωπικής επαγγελματικής εξέλιξης
 8. Ικανότητα οργάνωσης και προσδιορισμού του μέλλοντός του/της
 9. Δυνατότητα αντίδρασης στη διαμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας
 10. Ικανότητα διεκδίκησης προσωπικού δικαίου
 11. Ικανότητα δράσης για την αλλαγή κοινωνικών ζητημάτων
 12. Πίστη στην αποτελεσματικότητα της προσωπικής δραστηριοποίησης
 13. Συμμετοχή στις φοιτητικές συνελεύσεις
 14. Έκφραση γνώμης στις φοιτητικές συνελεύσεις
 15. Πίστη στο ότι η γνώμη του/της εισακούεται
 16. Ικανότητα επιρροής των φοιτητικών αποφάσεων
-

μετρίου, δεδομένου ότι τα αριθμητικά μέτρα είναι κάτω του μέσου σημείου 80 της κλίμακας.

Αυτή η «μέτρια» αίσθηση ελέγχου που θα μπορούσε σε γενικές γραμμές να θεωρηθεί «προσγειωμένη», παρουσιάζει μια διαφοροποίηση όταν διερευνώνται αναλυτικά οι απαντήσεις σε επιμέρους θέματα της κλίμακας. Οι φοιτητές εκφράζουν μια μέση προς καλή ικανότητα ελέγχου των πραγμάτων, σε ότι αφορά κυρίως ατομικά ζητήματα, όπως είναι η εξέλιξη των σπουδών τους (το 54,1% αυτοβαθμολογείται με 9 και 10 ως προς την ικανότητα να την ελέγξουν), η επιλογή επαγγέλματος (το 50,8% αυτοβαθμολογείται από 8 έως 10) και γενικώς οι απαιτήσεις της καθημερινότητας (το 49,6% αυτοβαθμολογείται από 8 έως 10 ως προς αυτή την ικανότητα).

Όταν όμως το ζήτημα μετατίθεται από τον έλεγχο των ατομικών θεμάτων και της καθημερινότητας στον έλεγχο των κοινών, η αυτοβαθμολόγηση πέφτει στα κατώτερα όρια της κλίμακας. Στην ερώτηση αν αισθάνονται ότι μπορούν να επηρεάσουν τις πολιτικές αποφάσεις το 61,2% αυτοβαθμολογείται από 0 έως 3 (με το 23% να θεωρεί την ικανότητά του μηδενική), ενώ μόνον το 14,9% κρίνει την ικανότητά του ως πάνω του μετρίου (δηλαδή πάνω από 5).

Αν εξαιρεθούν οι διακυμάνσεις μεταξύ ατομικών και κοινών ζητημάτων, η μετριότητα της αίσθησης ελέγχου φαίνεται να προκύπτει από μια συνολική *αβεβαιότητα* για τη ζωή και από μια αίσθηση του *μοιραίου*, καθώς και από ζητήματα που αφορούν την *κοινωνική πραγματικότητα*. Περισσότεροι από τους μισούς δηλώνουν ότι αισθάνονται πως οτιδήποτε θα μπορούσε να συμβεί την οποιαδήποτε στιγμή (58,7% αξιολογούν αυτό το ενδεχόμενο με 9 ή 10), με το 41,1% να συμφωνεί απολύτως με αυτή την πρόταση. Αρκετά περισσότεροι από τους μισούς (69,7%) αισθάνονται ότι καθόλου έως μετρίως μόνον μπορούν να αντιδράσουν στον τρόπο που διαμορφώνεται η σημερινή κοινωνική πραγματικότητα, και 60% ότι καθόλου έως μετρίως μόνον έχουν τη δύναμη να δράσουν για να αλλάξουν ζητήματα της σημερινής κοινωνικής πραγματικότητας. Και παρόι το γεγονός ότι το 69,7% δηλώνουν πίστη στα θετικά αποτελέσματα που επιφέρει η δραστηριοποίηση (συμφωνούν με την πρόταση από πάρα πολύ -8- έως απολύτως -10), όταν ερωτώνται επί συγκεκριμένων θεμάτων, όπως π.χ. για τον πόλεμο που γινόταν στη Γιουγκοσλαβία κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής της έρευνας, αισθάνονται μάλλον αδύναμοι να δράσουν με οποιοδήποτε τρόπο. Το 30% θεωρεί τη δυνατότητα προσωπικής δράσης για τη

διακοπή του πολέμου μηδενική, ενώ το 56,8% τη θεωρεί μικρή έως μέτρια (αυτοβαθμολογούνται με 1 έως 5 ως προς την αποτελεσματικότητα της προσωπικής δράσης).

Η τάση που εμφανίζεται μάλλον επιβεβαιώνει την *πραγματοστική αντιμετώπιση* που αναφέρθηκε πιο πάνω, ιδιαίτερα αν συνδυαστεί με την *πεσιμιστική διάθεση* που παρατηρήθηκε στην κλίμακα του Beck. Η διάθεση αυτή, όπως σημειώνει ο Giddens,⁴³ περιλαμβάνει μια συγκέντρωση στην «επιβίωση», με την έννοια ότι το άτομο δεν αποσύρεται από τον εξωτερικό κόσμο, αλλά έχει μια *πραγματοστική συμμετοχή* που διατηρεί στο επίκεντρο τα προβλήματα και τις μέριμνες της καθημερινότητας και βασίζεται στην πεποίθηση ότι πολλά από όσα συμβαίνουν στον κόσμο είναι πέρα από τον έλεγχο του, έτσι ώστε μόνον στα πρόσκαιρα οφέλη να μπορεί κανείς να ελπίζει και μόνον αυτά να προγραμματίζει.

δ. Αισιοδοξία/απαισιοδοξία και ερμηνευτικό στυλ

Το ερμηνευτικό στυλ που σχετίζεται με την αβοηθησία περιλαμβάνει τρεις βασικές παραμέτρους: τη «*συνολικότητα*», την «*εσωτερικότητα*» και τη «*σταθερότητα*». Στο βαθμό που το έλλειμμα ελπίδας έχει στενή συνάφεια με την αβοηθησία, γιατί στη βάση και των δύο ενέχεται η *πεσιμιστική διάθεση*,⁴⁴ σε γενικές γραμμές, τα αποτελέσματα στην κλίμακα BHS όπως παρουσιάστηκαν πιο πάνω, ήδη αποτελούν ενδείξεις ότι οι φοιτητές έχουν ελαφρώς *απαισιόδοξο ερμηνευτικό στυλ*.

Ορισμένες επιμέρους απαντήσεις στην κλίμακα, καθιστούν σαφέστερες τις έννοιες της *συνολικότητας*, της *εσωτερικότητας* και της *σταθερότητας* (βλ. Πίνακα 2): Σχετικώς μικρά ποσοστά του δείγματος (κυμαίνονται από 13,1% έως 16%), παρουσιάζουν *σταθερότητα* στην *απαισιοδοξία* (πρόταση 2), πιστεύουν ότι *συστηματικά χάνουν τις ευκαιρίες στη ζωή* (πρόταση 7) και δεν περιμένουν να *επιτύχουν* αυτά που θέλουν (πρόταση 9), ενώ περίπου το ένα τρίτο των φοιτητών δεν *αισθάνονται* ιδιαίτερα *τυχεροί* (πρόταση 6). Τα ποσοστά αυτά δεν είναι βεβαίως μεγάλα, αλλά ούτε και αμελητέα αν λάβουμε υπόψη την ηλικιακή ομάδα στην οποία αναφέρο-

43. Στο ίδιο, σ. 135-137.

44. Βλ. π.χ. L. Abramson - G. Metalsky - L. Alloy, «Hopelessness Depression: A Theory-Based Subtype of Depression», *Psychological Review*, τχ. 96, 2, 1989, σ. 358-372, καθώς επίσης και D. Lester, ό.π.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ορισμένες επιμέρους προτάσεις της κλίμακας BHS

Προτάσεις κλίμακας	Ισχύει %	Δεν ισχύει %
1. Κοιτάζω μπροστά το μέλλον με ελπίδα και ενθουσιασμό	77,4	22,6
2. Όταν τα πράγματα δεν πάνε καλά, με βοηθά να ξέρω ότι δεν μπορεί να παραμείνουν έτσι για πάντα	86,9	13,1
3. Δε μπορώ να φανταστώ πώς θα είναι η ζωή μου σε δέκα χρόνια από σήμερα	74,1	25,9
4. Έχω αρκετό καιρό για να πετύχω όσα θα ήθελα να κάνω	61,8	38,2
5. Το μέλλον μου φαίνεται σκοτεινό	18,7	81,3
6. Συνήθως είμαι ιδιαίτερα τυχερός/ή και προσδοκώ να έχω μια ζωή καλύτερη από το μέσο όρο	67,8	32,2
7. Έχω χάσει πολλές ευκαιρίες και πιστεύω ότι αυτό δε θα αλλάξει στο μέλλον	16,0	84,0
8. Βλέπω να με περιμένουν δυσάρεστες κυρίως παρά ευχάριστες στιγμές	18,3	81,7
9. Δεν περιμένω ότι θα πετύχω αυτά που πραγματικά θέλω	15,4	84,6
10. Τελικά τα πράγματα δε θα εξελιχθούν όπως τα θέλω	15,3	84,7
11. Πιστεύω πολύ στο μέλλον	70,8	29,2
12. Το μέλλον φαίνεται ασαφές και αβέβαιο	55,0	45,0

νται, η οποία θα έπρεπε μάλλον να εκφράζει μεγαλύτερη αισιοδοξία και αυτοπεποίθηση.

Ως προς το ζήτημα του τρόπου που αντιμετωπίζουν το μέλλον, που περιλαμβάνει όχι μόνον ζητήματα αισιοδοξίας και ερμηνευτικού στυλ, αλλά και σε μεγάλο βαθμό την αίσθηση της ικανότητας να το ελέγξουν και να το δημιουργήσουν, τα αποτελέσματα είναι μάλλον ανησυχητικά, καθώς περισσότεροι από τους μισούς φοιτητές βλέπουν το μέλλον ασαφές και αβέβαιο (πρόταση 12). Αρκετοί περιμένουν δυσάρεστες κυρίως παρά ευχάριστες στιγμές (πρόταση 8), θεωρούν ότι τα πράγματα δε θα εξελιχθούν όπως τα θέλουν (πρόταση 14), βλέπουν μάλλον σκοτεινό το μέλλον (πρόταση 5), ενώ το ένα τρίτο περίπου των φοιτητών δεν πιστεύουν πολύ σ' αυτό (πρόταση 11) και αρκετά περισσότεροι από το ένα τρίτο αισθάνονται ότι δεν έχουν αρκετό καιρό για να πετύχουν όσα θα ήθελαν (πρόταση 4). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το ένα τέ-

ταρτο περίπου των φοιτητών δεν κοιτάζουν το μέλλον με ελπίδα και ενθουσιασμό (πρόταση 1), ούτε μπορούν να φανταστούν πως θα είναι μετά από 10 χρόνια (πρόταση 4).

Είναι βεβαίως αισιόδοξο το γεγονός ότι η πλειονότητα των φοιτητών αρνείται αυτές τις θέσεις, με εξαίρεση πάντοτε την αίσθηση της *ασάφειας και αβεβαιότητας για το μέλλον* που επικρατεί για το 55%. Θεωρούμε, όμως ότι τα παραπάνω ποσοστά είναι αξιοπρόσεκτα, γιατί υποδηλώνουν ότι μια ηλικιακή ομάδα προνομιούχος, μορφωμένη και νέα, όπως είναι οι φοιτητές, σε μεγάλο ποσοστό δεν μπορεί να διαμορφώσει μια θετική εικόνα για το μέλλον της, δεν έχει σαφή εικόνα, ή δεν «προφταίνει» να τη δημιουργήσει, σαν να μην έχει ελπίδες, όραμα και προσορισμό.

ε. Διαπροσωπικές σχέσεις

Οι διαπροσωπικές σχέσεις ελέγχθηκαν με κλίμακα που αποτελείτο από οκτώ προτάσεις, για κάθε μια από τις οποίες ο φοιτητής έπρεπε να απαντήσει αν ισχύει ή δεν ισχύει γι' αυτόν⁴⁵ (βλ. Πίνακα 3). Με μέγιστο βαθμό καλών διαπροσωπικών σχέσεων το 8, όταν ο φοιτητής απαντούσε σε όλες τις προτάσεις με τρόπο θετικό, οι τιμές της κλίμακας κυμάνθηκαν από 0 έως 8, με μέση τιμή 5,68, διάμεσο 6 και κορυφή 7. Η τυπική απόκλιση ήταν 1,72 και το 95% διάστημα εμπιστοσύνης της μέσης τιμής ήταν από 5,53 έως 5,83. Αυτά σε γενικές γραμμές δείχνουν καλές μάλλον διαπροσωπικές σχέσεις.

Οι επιμέρους απαντήσεις των φοιτητών στα θέματα αυτής της ενότητας παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε σχέση με το προφίλ τους. Η πλειονότητα δηλώνουν πως έχουν κάποιον με τον οποίο να μπορούν να μιλήσουν για προσωπικά θέματα και έχουν πραγματικά ουσιαστική σχέση με τους φίλους τους, πράγμα που σημαίνει ότι οι στενές διαπροσωπικές σχέσεις και η κοινωνική στήριξη λειτουργούν ακόμη αρκετά ικανοποιητικά. Παρ' όλα αυτά, οι μισοί από τους φοιτητές δηλώνουν ότι συχνά νιώθουν μόνοι.

Φαίνεται, ωστόσο, πως το είδος της μοναξιάς που εκφράζεται είναι κάπως ακαθόριστο. Δεν είναι η μοναξιά της εγκατάλειψης, αφού για τα προβλήματα και τις δύσκολες στιγμές υπάρχει κάποιος. Δεν είναι η επικοινωνία με τους φίλους, εφόσον οι σχέσεις με τους φίλους βιώνονται ως πραγματικά ουσιαστικές. Δεν πρέπει ε-

45. Ο συντελεστής αξιοπιστίας (Kuder-Richardson 20) της κλίμακας ήταν 0,56.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Διαπροσωπικές σχέσεις

Προτάσεις κλίμακας	Ισχύει %	Δεν ισχύει %
1. Συχνά νιώθω μόνος	50,0	50,0
2. Με προβληματίζουν οι σχέσεις μου με την οικογένειά μου	34,4	65,6
3. Θα ήθελα να είχα περισσότερους φίλους	33,0	67,0
4. Δεν έχω κάποιον που να μπορώ να μιλήσω για τα προσωπικά μου προβλήματα	9,1	90,9
5. Με προβληματίζουν οι σχέσεις μου με τους καθηγητές μου	29,7	70,3
6. Αισθάνομαι ότι δεν έχω πραγματικά ουσιαστική σχέση με τους φίλους μου	20,1	79,9
7. Με προβληματίζουν οι σχέσεις μου με το άλλο φύλο	36,3	63,7
8. Μου είναι δύσκολο να αποκτήσω φίλους στο πανεπιστήμιο	19,5	80,5

πίσης να πρόκειται για κοινωνική μοναξιά, γιατί τα δύο τρίτα των φοιτητών δηλώνουν ικανοποιημένοι με τον αριθμό των φίλων που έχουν. Συνεπώς διερωτάται κανείς αν το είδος της μοναξιάς που οι μισοί φοιτητές δηλώνουν πως συχνά αισθάνονται, είναι κάποιο είδος *υπαρξιακής μοναξιάς, που σχετίζεται με την αίσθηση του αβέβαιου μέλλοντος που βρίσκεται μπροστά τους, με το έλλειμμα της ελπίδας και των οραμάτων και με τη μέτρια αίσθηση ελέγχου της ζωής τους.*

στ. Η χρήση των ΜΜΕ σε σχέση με τις υπόλοιπες μεταβλητές

Για να διερευνηθεί ο τρόπος που συνδέονται τα ΜΜΕ με τα παραπάνω ευρήματα και κυρίως με τη δημιουργία της εντύπωσης ότι η κοινωνική πραγματικότητα δεν ελέγχεται, ότι οι ελπίδες στο μέλλον είναι λίγες, ότι τα κοινωνικά προβλήματα είναι παγκόσμια και αμετάβλητα ή ότι ο καθένας υπάρχει μόνος του σε ένα δύσκολα ελέγξιμο και επικίνδυνο κόσμο, διερευνήσαμε τη χρήση τους για ειδησεογραφική ενημέρωση.

Τα αποτελέσματα ως προς τις πηγές ειδησεογραφικής ενημέρωσης των φοιτητών παρουσιάζονται στον Πίνακα 4, απ' όπου προκύπτει ότι η τηλεόραση αποτελεί το δεσπόζον μέσο ενημέρωσης και για τους φοιτητές. Ας σημειωθεί ότι καθημερινή χρήση και των

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Συχνότητα παρακολούθησης των ειδήσεων από τα ΜΜΕ

Συχνότητα παρακολούθησης	Εφημερίδες %	Ραδιόφωνο %	Τηλεόραση %
Καθημερινά	17,8	32,4	51,9
3-4 φορές την εβδομάδα	14,7	16,2	25,9
1-2 φορές την εβδομάδα	28,8	13,3	12,5
Λιγότερο συχνά	23,4	18,3	6,6
Ποτέ	15,4	19,7	3,1
Σύνολο	100,0	100,0	100,0

τριών μέσων γίνεται μόνο από ποσοστό 5,2% (19 άνδρες και 8 γυναίκες επί συνόλου 518 φοιτητών), ενώ τέσσερις μόνον γυναίκες δήλωσαν ότι δεν ενημερώνονται ποτέ από κάποιο μέσο.

Από το συνδυασμό των απαντήσεων του Πίνακα 4 σχηματίζονται τέσσερις κατηγορίες φοιτητών ως προς τη χρήση μέσων, ως εξής:⁴⁶ α) υπερπληροφορημένοι είναι το 13,9%· β) πληροφορημένοι είναι το 41,5%· γ) υποπληροφορημένοι είναι το 34,2%· δ) απληροφόρητοι ποσοστό 10,4%. Εάν οι κατηγορίες αυτές συμπτυχθούν σε δύο, περισσότεροι από τους μισούς (55,4%) παρουσιάζονται καλώς πληροφορημένοι (α και β, στην τετραπλή κατηγοριοποίηση) και οι υπόλοιποι (44,6%) ελλιπώς πληροφορημένοι (γ και δ, στην τετραπλή κατηγοριοποίηση).

Αν υποθέσουμε, βάσει της θεωρίας που παρουσιάστηκε στην αρχή του άρθρου, ότι η χρήση των μέσων λειτουργεί ως ανεξάρτητη μεταβλητή, ως παράγων, δηλαδή, που καθορίζει ως ένα βαθμό τις μεταβλητές που εξετάστηκαν εδώ, τα αποτελέσματα που προκύπτουν έχουν ως εξής:

Η χρήση των μέσων είχε στατιστικώς σημαντική επίδραση στην *αίσθηση ελέγχου* (F test p-value = 0,001), στην *ενεστώσα ικανοποίηση από τη ζωή* (Ftest p-value = 0,032) και στις *διαπροσωπικές σχέσεις* (Ftest p-value = 0,005). Οι υπερπληροφορημένοι ειδησεογραφικώς φοιτητές είχαν υψηλότερη αίσθηση ελέγχου, μεγαλύτερη ικανοποίηση από το παρόν και καλύτερες διαπροσωπικές σχέσεις.

46. Η κατηγοριοποίηση αυτή προκύπτει από το συνδυασμό των απαντήσεων ως προς τη συχνότητα παρακολούθησης των ειδήσεων σε εφημερίδες, ραδιόφωνο και τηλεόραση, μέσω της μεθοδολογίας που ακολουθείται στο *Ευρωβαρόμετρο*.

Η επίδραση της χρήσης των μέσων στο *βαθμό της κλίμακας ΒΗΣ* δεν ήταν στατιστικώς σημαντική. Επειδή όμως πρόκειται για οριακή τιμή (Ftest p-value = 0,068), δεν μπορεί να παραβλεφθεί ως ένδειξη ότι οι υπερπληροφορημένοι φοιτητές, έχοντας μια βαθύτερη γνώση των πραγμάτων, τείνουν να είναι λιγότερο «απελπισμένοι» από τους υπόλοιπους.⁴⁷

Σύμφωνα με τη θεωρία, τα ευρήματα αυτά αποτελούν εκ πρώτης όψεως ένα παράδοξο. Θα περίμενε κανείς ότι η μεγαλύτερη έκθεση στις ειδήσεις από όλα τα μέσα, ακριβώς επειδή υπάρχουν λίγες καλές ειδήσεις και πολλή κινδυνολογία, θα αύξαινε τουλάχιστον την πεσιμιστική διάθεση και την αίσθηση αδυναμίας ελέγχου. Φαίνεται όμως ότι, τουλάχιστον για τους φοιτητές, που διαθέτουν, συγκριτικά με τον υπόλοιπο πληθυσμό, υψηλό επίπεδο γνώσης και εκπαίδευσης, τα πράγματα λειτουργούν αντίστροφα. Ίσως η γνώση και η εις βάθος πληροφόρηση τους βοηθούν να αισθάνονται ότι *κατέχουν* και συνεπώς *ελέγχουν* καλύτερα τα πράγματα, ακριβώς επειδή παρέχουν πληροφορίες που ανατρέπουν τη διάχυτη αίσθηση κινδύνου, γιατί κάνουν πιο «ορατά» τα προβλήματα και συνεπώς πιο αντιμετωπίσιμα. Εξάλλου, το ίδιο το κίνητρο να αποζητά κανείς την ειδησεογραφική ενημέρωση δημιουργεί από μόνο του μια δραστηριοποίηση και μια διάθεση επαφής με τον κόσμο.

Όταν οι επιδράσεις της ειδησεογραφικής χρήσης των μέσων ελέγχθηκαν για κάθε μια από τις επιμέρους προτάσεις που αποτελούν την κλίμακα της αίσθησης ελέγχου, στατιστικώς σημαντικές βρέθηκαν ως προς τον αριθμό συμμετοχών στις γενικές συνελεύσεις (Ftest p-value = 0,000), την έκφραση γνώμης στις συνελεύσεις (Ftest p-value = 0,006), το βαθμό που αισθάνονται ότι εισακούονται (Ftest p-value = 0,014), και το βαθμό που αισθάνονται ότι επηρεάζουν τις αποφάσεις των γενικών συνελεύσεων (Ftest p-value = 0,010). Επίσης σημαντική βρέθηκε η επίδραση της χρήσης των μέσων στην αίσθηση ότι από τους ίδιους εξαρτάται η εξέλιξη των σπουδών τους (Ftest p-value = 0,041), και στην αίσθηση ότι μπορούν να διεκδικήσουν το δίκιο τους (Ftest p-value = 0,044). Η επί-

47. Αντίθετα, στην έρευνα των Ν. Δεμερτζή - Α. Αρμενάκη, 1999, ό.π., διαπιστώθηκε στατιστικώς σημαντική αρνητική συνάφεια ανάμεσα στη συχνότητα έκθεσης στις ειδήσεις και την *προσδοκώμενη ικανοποίηση* από τη ζωή. Όσο αυξάνει η ενημέρωση και από τα τρία μέσα, μειώνεται η προσδοκία ικανοποίησης, ίσως όμως όχι απαραίτητως και η ελπίδα ότι όσο πιο ενημερωμένος διατηρείται κανείς τόσο καλύτερα ελέγχει τη ζωή και τους προσωπικούς του στόχους.

δραση των μέσων δε βρέθηκε στατιστικώς σημαντική για καμία από τις προτάσεις που αξιολογούν την αίσθηση της δυνατότητάς τους να επηρεάσουν τις πολιτικές αποφάσεις, τη δραστηριοποίησή τους για τα κοινά ή τη διαμόρφωση και την αλλαγή της κοινωνικής πραγματικότητας.

Οι ενδείξεις από αυτά τα ευρήματα είναι πως οι υπερπληροφορημένοι φοιτητές αισθάνονται να ελέγχουν την «οικεία», ατομική τους πραγματικότητα. Ίσως και να χρησιμοποιούν τα ΜΜΕ στο πλαίσιο της *πραγματιστικής* τους στάσης απέναντι στη ζωή. Η αξιοποίηση όμως της καλής τους ενημέρωσης φαίνεται να σταματά εκεί. Στη διαδρομή από το «οικείο» και το προσωπικό έως το «κοινό», η επίδραση της πληροφόρησης μετατρέπεται σε μηδενική. Σαν να γίνεται μια *επιλεκτική χρήση της «είδησης»* που αφορά την αξιοποίησή της σε προσωπικό μόνον επίπεδο· σαν να ουδετεροποιούνται οι προεκτάσεις της για την ευρύτερη κοινωνία.

Ως προς τις επιμέρους προτάσεις που συνθέτουν την κλίμακα BHS, στατιστικώς σημαντική βρέθηκε η σχέση της ειδησεογραφικής χρήσης των μέσων στις παρακάτω πέντε προτάσεις:

α) *Το μέλλον μού φαίνεται σκοτεινό* (Chi square test p-value = 0,015). Αντίθετα με τα αναμενόμενα, οι περισσότεροι φοιτητές που βλέπουν σκοτεινό το μέλλον είναι οι απληροφόρητοι. Οι Δεμερτζής και Αρμενάκης⁴⁸ παρομοίως διαπίστωσαν ότι οι απληροφόρητοι χαρακτηρίζονται από εξαιρετική στασιμότητα στις προσδοκίες μιας καλύτερης ζωής.

β) *Έχω χάσει πολλές ευκαιρίες και πιστεύω ότι αυτό δε θα αλλάξει στο μέλλον* (Chi square test p-value = 0,040). Υπεύθυνοι για τη στατιστική διαφοροποίηση που παρατηρείται είναι οι πληροφορημένοι φοιτητές. Είναι οι περισσότεροι που θεωρούν ότι το χάσιμο ευκαιριών είναι μια σταθερή κατάσταση της ζωής τους. Δεν μπορούμε από αυτή και μόνο τη φράση να γενικεύσουμε το ερμηνευτικό στυλ αυτών των φοιτητών, αλλά δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το ενδεχόμενο να αποτελεί ένδειξη ενός ερμηνευτικού στυλ που χαρακτηρίζεται από *εσωτερικότητα*, δηλαδή από την τάση να θεωρούν τους εαυτούς τους υπεύθυνους για την έλλειψη της ετοιμότητας να αξιοποιούν τις ευκαιρίες που τους παρουσιάζονται.

γ) *Οι προηγούμενες εμπειρίες μου με έχουν προετοιμάσει καλά για το μέλλον* (Chi square test p-value = 0,029). Η διαφοροποίηση

48. Ν. Δεμερτζής - Α. Αρμενάκης, 1999, ό.π.

προκύπτει εδώ από τις δύο ακραίες ομάδες. Με αυτή την άποψη συμφωνούν περισσότερο οι υπερπληροφορημένοι και οι απληροφόρητοι φοιτητές. Το εύρημα αυτό παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον, που φαίνεται να σχετίζεται με τα *κίνητρα* του ατόμου. Ενώ στη μία περίπτωση, των υπερπληροφορημένων, η αυτοπεποίθηση που εκφράζουν σχετίζεται με *εργήγορση και ενεργητικότητα*, εφόσον διατηρούν σε υψηλά επίπεδα την επαφή τους με τα κοινά, στη δεύτερη περίπτωση, των απληροφόρητων, η αυτοπεποίθηση φαίνεται να εκφράζει *εφησυχασμό* και έλλειψη ενδιαφέροντος για τα κοινά, παραπέμποντας έτσι σε έναν *ατομικισμό* που δείχνει πως οι ίδιοι αισθάνονται καλά εξοπλισμένοι μέσα σε ένα δικό τους «παραχαωμένο» κόσμο, ο οποίος υπάρχει απομονωμένος, μακριά από όσα συμβαίνουν στην ευρύτερη κοινωνία που τον περιβάλλει.

δ) *Βλέπω να με περιμένουν δυσάρεστες κυρίως παρά ευχάριστες στιγμές* (Chi square test p -value = 0,002). Η αίσθηση αυτή χαρακτηρίζει κυρίως τους απληροφόρητους φοιτητές. Το εύρημα αυτό έχει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον αν συνδυαστεί με τα (α) και (γ) προηγουμένως, το οποίο σχολιάζουμε πιο κάτω.

ε) *Το μέλλον φαίνεται ασαφές και αβέβαιο* (Chi square test p -value = 0,025). Οι περισσότεροι φοιτητές που απάντησαν ότι αυτή η πρόταση ισχύει κατανέμονται στις δύο μεσαίες κατηγορίες πληροφόρησης. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δύο ακραίες κατηγορίες, που εκφράζουν μεγαλύτερη βεβαιότητα για το μέλλον, αλλά προφανώς για διαφορετικούς λόγους που θα τους σχολιάσουμε πιο κάτω.

Τα παραπάνω ευρήματα παρουσιάζουν κάποιες ενδιαφέρουσες ενδείξεις ως προς την επίδραση των ειδησεογραφικών μέσων τουλάχιστον όσον αφορά τις ακραίες ομάδες πληροφόρησης και ιδιαίτερα τους απληροφόρητους φοιτητές:

Οι *απληροφόρητοι*, αυτοί δηλαδή που κάνουν τη μικρότερη ειδησεογραφική χρήση των ΜΜΕ, δε θεωρούν το μέλλον τόσο ασαφές και αβέβαιο, αλλά το βλέπουν μάλλον σκοτεινό. Περιμένουν δυσάρεστες κυρίως παρά ευχάριστες στιγμές, αλλά οι ίδιοι αισθάνονται καλά εξοπλισμένοι από τις προηγούμενες εμπειρίες τους για να τις αντιμετωπίσουν. Εκφράζουν δηλαδή έναν *πεσιμισμό*, ο οποίος *δεν τους αφορά προσωπικά* γιατί οι ίδιοι πιστεύουν ότι θα τα καταφέρουν, αλλά συνδυάζεται με την απώλεια του ενδιαφέροντος για ό,τι συμβαίνει στον κόσμο. Αυτό που φαίνεται να χαρακτηρίζει το 10,4% του συνολικού δείγματος των φοιτητών που ε-

λάχιστα ενημερώνονται από τα ΜΜΕ για την ειδησεογραφία είναι μάλλον κάποιο είδος *κυνικού πεσιμισμού*.

Από την άλλη πλευρά, οι *υπερπληροφορημένοι* φοιτητές δεν εμφανίζονται τόσο απαισιόδοξοι, αλλά αισθάνονται επίσης καλά προετοιμασμένοι να αντιμετωπίσουν ένα μέλλον που δεν είναι τόσο αβέβαιο και ασαφές γι' αυτούς. Αν συνυπολογίσουμε την τάση που εμφάνισαν οι υπερπληροφορημένοι φοιτητές στις επιμέρους προτάσεις που αξιολογούσαν την αίσθηση ελέγχου, οδηγούμαστε στο εξής συμπέρασμα: Πρόκειται για μια υποκατηγορία φοιτητών (που αποτελεί το 13,9% του συνολικού δείγματος), η οποία ενημερώνεται συστηματικά και εις βάθος, δείχνει μια σχετική αισιοδοξία για το μέλλον και μια αυτοπεποίθηση και δραστηριοποιείται, αλλά κυρίως για ότι αφορά τα ατομικά της συμφέροντα. Εμπίπτει, συνεπώς, αρκετά καλά στην κατηγορία των *πραγματιστών*.

Μεταξύ των δύο αυτών ακραίων κατηγοριών, βρίσκεται το μεγαλύτερο ποσοστό των φοιτητών, το 75,7% που κάνουν μέτρια χρήση των μέσων (41,5% πληροφορημένοι και 34,2% υποπληροφορημένοι), η οποία δεν τους διαφοροποιεί σε καμία επιμέρους πρόταση ως προς την αίσθηση ελέγχου, αλλά τους διαφοροποιεί ως προς την *ασάφεια και την αβεβαιότητα του μέλλοντος*, ενώ ταυτόχρονα οι πληροφορημένοι παρουσιάζουν μια τάση *εσωτερικότητας* ως προς το ερμηνευτικό στυλ. Η υποκατηγορία αυτή των φοιτητών, που περιλαμβάνει και τους περισσότερους, χαρακτηρίζεται από μια γενική μετριοότητα σε όλες τις παραμέτρους, η οποία φαίνεται να εκφράζει μια γενική *αμηχανία*. Δεν μπορούν να οραματιστούν το μέλλον, ενημερώνονται κάπως (μετρίως έως λίγο), ανθρωπιοούνται ίσως αν το πρόβλημα βρίσκεται σ' αυτούς (εσωτερικότητα) και φαίνονται να συμπεριφέρονται αβέβαιο χωρίς ιδιαίτερη αποφασιστικότητα και στόχους.

Αν διακινδυνεύσουμε κάποιες γενικεύσεις, οι τάσεις δείχνουν πως *μόνον το ένα τέταρτο περίπου των φοιτητών αισθάνονται εξοπλισμένοι να ανταποκριθούν στην καθημερινή ατομική τους πραγματικότητα*. Κάποιοι από αυτούς ενημερώνονται και δραστηριοποιούνται για τα προσωπικά τους θέματα, αλλά όχι τόσο για τα κοινά, και κάποιοι άλλοι εφησυχάζουν και προσπαθούν να ουδετεροποιήσουν την ανησυχία τους, μέσα από την άρνηση όχι μόνο της δραστηριοποίησης αλλά και της ενημέρωσης. Οι υπόλοιποι, που είναι και οι περισσότεροι, μοιάζουν απλώς να στέκονται *αμήχανοι μπροστά σε ένα ασαφές και αβέβαιο μέλλον*.

Ως προς τις διαπροσωπικές σχέσεις, η ειδησεογραφική χρήση των μέσων βρέθηκε να έχει στατιστικώς σημαντική επίδραση στην ανταπόκριση των φοιτητών στη φράση «Αισθάνομαι ότι δεν έχω πραγματικά ουσιαστική σχέση με τους φίλους μου» (Chi square test p -value = 0,003). Οι απληροφόρητοι φοιτητές, αυτοί που σύμφωνα με τα όσα σχολιάστηκαν πιο πάνω χαρακτηρίζονται από μόνωση και απαισιοδοξία, είναι εκείνοι που επίσης αισθάνονται διαπροσωπικά αποξενωμένοι.

ζ. Ειδικότερα περί τηλεθέαςης

Ο μέσος όρος ημερήσιας τηλεθέαςης που καταγράφηκε ήταν 2 ώρες την ημέρα. Όπως είναι αναμενόμενο, η ειδησεογραφική χρήση των μέσων διαφοροποιεί με στατιστική σημαντικότητα τις ώρες τηλεθέαςης (Ftest p -value = 0,000). Οι απληροφόρητοι φοιτητές βλέπουν λιγότερη τηλεόραση από τους υπόλοιπους.

Η αυξημένη τηλεθέαση βρέθηκε να επιδρά στατιστικώς σημαντικά στην αίσθηση ότι η προσπάθεια δεν έχει νόημα αφού το άτομο τελικά δε θα επιτύχει αυτό που θέλει (T test p -value = 0,018). Πρόκειται για ένδειξη ότι η υψηλή διάρκεια τηλεπαρακολούθησης εκφράζει μια υποκειμενική αίσθηση ανικανότητας, στην οποία πιθανώς υποφώσκει μια αίσθηση αβοηθησίας.

Ο έλεγχος της συνάφειας των ωρών τηλεθέαςης με επιμέρους προτάσεις της κλίμακας της αίσθησης ελέγχου έδειξε τα εξής: Η υψηλή τηλεθέαση είναι αντιστρόφως ανάλογη με την αίσθηση επιρροής στις πολιτικές αποφάσεις (Pearson's r = -0,136, p -value = 0,002), με την ικανότητα που αισθάνεται το άτομο να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις της ζωής (Pearson's r = -0,104, p -value = 0,018), με την αίσθηση ότι θα καταφέρει να ελέγξει τις επαγγελματικές του επιλογές (Pearson's r = -0,099, p -value = 0,024), και με τη δύναμη που αισθάνεται ότι έχει το άτομο να δρα για την αλλαγή της κοινωνικής πραγματικότητας (Pearson's r = -0,196, p -value = 0,029). Παρότι εδώ πρόκειται για συντελεστές συνάφειας που δε δηλώνουν αιτιολογικές σχέσεις, είναι προφανές ότι η αυξημένη τηλεθέαση σχετίζεται με δύο από τα τρία κριτήρια της αβοηθησίας, τη μειωμένη αίσθηση ελέγχου και την παθητικότητα.

4. ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η εικόνα του σύγχρονου φοιτητή της Αθήνας που αναδύεται από την ερμηνεία των αποτελεσμάτων δεν αποκλείει την αίσθηση αβοηθησίας τουλάχιστον σε θέματα που ξεφεύγουν από την άμεση και οικεία, *ατομική καθημερινότητά του*. Ο φοιτητής της Αθήνας μοιάζει να παρουσιάζει ένα παράδοξο «διπλό» προφίλ, το οποίο χαρακτηρίζεται από *αβοηθησία ως προς τα κοινά και την ευρύτερη κοινωνική πραγματικότητα, αλλά από δραστηριοποίηση ως προς οτιδήποτε ατομικό*. Η γενική εικόνα που προκύπτει από τα ευρήματα που παρουσιάστηκαν πιο πάνω, θα μπορούσε να συνοψιστεί ως εξής:

Το μέλλον φαίνεται μάλλον αβέβαιο και ασαφές και οι φοιτητές παρουσιάζουν ένα έλλειμμα ελπίδας σε αυτό, που δεν μπορεί παρά να σχετίζεται με την απουσία οραμάτων. Όταν δεν μπορεί κάποιος να δει το μέλλον δεν μπορεί και να το *οραματιστεί*. Η άποψη ότι *οτιδήποτε θα μπορούσε να συμβεί οποτεδήποτε*, που φαίνεται να κυριαρχεί, δεν μπορεί παρά να εντείνει την αίσθηση του *μη ελέγξιμου* και του *μοιραίου*. Η αίσθηση της *fortuna* επιστρέφει. Η *υποκειμενική ικανότητα δράσης* για την αλλαγή της κοινωνικής πραγματικότητας και η *συμμετοχή στα κοινά* είναι μέτρια έως ανύπαρκτη. Η αίσθηση ελέγχου και η αισιοδοξία περιορίζονται στα εντελώς προσωπικά, ατομικά ζητήματα που έχουν σχέση με την καριέρα και την επαγγελματική αποκατάσταση.

Αυτοί οι νέοι *περνούν καλά*, στο εδώ και τώρα. Έχουν αρκετή ικανοποίηση από τη ζωή, επιστήθιους φίλους και κοινωνική ζωή, αλλά τουλάχιστον οι μισοί από αυτούς έχουν μια ακαθόριστη *υπαρξιακή μοναξιά*, που είναι εντέλει αυτονόητη μέσα στον ατομικισμό, την αβεβαιότητα ή τον κυνισμό τους. Η αξιοποίηση των ΜΜΕ για ενημερωτικούς στόχους γίνεται *επιλεκτικά* και εφαρμόζεται κυρίως σε ό,τι έχει ατομική σημασία, καθώς η *γνώση* και η *εκπαίδευση* που διαθέτουν έχει στόχο κυρίως την επίτευξη ατομικών στόχων. Ο *πεσιμισμός* τους ως προς το ερμηνευτικό στυλ, παρουσιάζει *σταθερότητα και συνολικότητα*, αλλά σε γενικές γραμμές *όχι εσωτερικότητα*. Τα πράγματα είναι γενικώς άσχημα και δύσκολο να αλλάξουν, αλλά πάντως δεν είναι δική τους ευθύνη.

Από την ανάλυση των ψυχοκοινωνικών παραμέτρων που διερευνήθηκαν, προκύπτουν τρεις τυπολογίες φοιτητών ως εξής: Ένα τέταρτο περίπου, αισθάνονται εξοπλισμένοι να ανταποκριθούν στην καθημερινή ατομική τους πραγματικότητα. Από αυτούς: (α)

ορισμένοι, οι «πραγματοιστές» ενημερώνονται και δραστηριοποιούνται για τα προσωπικά τους θέματα, αλλά όχι τόσο για τα κοινά και δείχνουν μια πραγματιστική κυρίως αντιμετώπιση της ζωής· (β) άλλοι εφησυχάζουν και προσπαθούν να ουδετεροποιήσουν την ανησυχία τους, αρνούμενοι να δραστηριοποιηθούν, αλλά και να ενημερωθούν για τα κοινά, εμπíπτοντας έτσι στην τυπολογία των «κυνικών πεσιμιστών». (γ) Οι υπόλοιποι, που αποτελούν τα τρία τέταρτα περίπου του δείγματος, εμπíπτον σε μια τρίτη τυπολογία, η οποία χαρακτηρίζεται από μια γενική αβεβαιότητα και αμηχανία ως προς τα κοινά αλλά και τα ατομικά, απέναντι τόσο στο παρόν όσο και στο μέλλον. Πάντως κατά πλειοψηφία, οι απαντήσεις των φοιτητών δεν παρουσιάζουν ενδείξεις που να παραπέμπουν στη δυνατότητα της *ριζοσπαστικής εμπλοκής* με τα κοινά. Είναι μάλλον απίθανο να καταφέρουν να συμβάλουν στη δημιουργία κοινωνικών κινήματων, αφού δεν εκφράζουν ιδιαίτερη διάθεση για κοινωνική δράση και είτε στέκουν αμήχανοι απέναντι στα κοινά είτε εκφράζουν συνολική άρνηση ή εξοπλίζονται για να τα αντιμετωπίσουν σε επίπεδο ατομικό. Μέσα στο γενικότερο έλλειμμα ελπίδας που τους χαρακτηρίζει, η αισιοδοξία αφορά κυρίως τους ατομικούς τους στόχους και την ατομική τους επιβίωση.

Η χρήση των ΜΜΕ διαφοροποιεί κυρίως τις ακραίες ομάδες. Οι «πραγματοιστές» κάνουν ευρύτερη χρήση των μέσων κυρίως για σκοπούς ατομικούς, οι «κυνικοί» αρνούνται την ενημέρωση, ενώ οι πολλοί και «αμήχανοι» κάνουν μέτρια ή περιστασιακή χρήση των ΜΜΕ, η οποία, αναπόφευκτα, ως επιφανειακή και αποσπασματική, ενισχύει κυρίως την αβεβαιότητα και την αμηχανία τους. Αν και υπάρχουν ενδείξεις ότι ειδικά η υψηλή τηλεθέαση σχετίζεται με αβοηθησία, και ειδικότερα με τη μειωμένη αίσθηση ελέγχου και την παθητικότητα, η υπόθεση ότι τα ΜΜΕ γενικώς, κάνοντας τους χρήστες τους μάρτυρες παγκόσμιων κινδύνων και καταστροφών, *δημιουργούν αβοηθησία* δεν επιβεβαιώνεται.

Αντίθετα, οι ενδείξεις είναι πως, προκειμένου να ανταποκριθούν στη σημερινή κοινωνική πραγματικότητα, οι φοιτητές αναπτύσσουν συγκεκριμένες αντιδράσεις από τις οποίες εξαρτάται και ο τρόπος που *χρησιμοποιούν τα ΜΜΕ*. Με τη σειρά της η χρήση δημιουργεί επιδράσεις που άλλοτε ενισχύουν, άλλοτε μειώνουν και άλλοτε διατηρούν την αβεβαιότητα και την αβοηθησία. Τα ευρήματά μας δείχνουν πως μεγαλύτερη σημασία από τα ίδια τα ΜΜΕ και τα περιεχόμενά τους έχει ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούνται.